Проект SWorld

Афанасьев А.И., Богомолец О.В., Олексин Ю.П. и др.

**ПЕРСПЕКТИВНЫЕ ТРЕНДЫ
РАЗВИТИЯ НАУКИ: ФИЛОСОФИЯ,
ЛИТЕРАТУРА И ЛИНГВИСТИКА,
КУЛЬТУРА И ИСКУССТВО,
АРХИТЕКТУРА И СТРОИТЕЛЬСТВО,
ИСТОРИЯ**

ВХОДИТ В РИНЦ SCIENCE INDEX

присвоен DOI: 10.21893/978-966-2769-92-0.0

МОНОГРАФИЯ

Одесса
Купrienko СВ
2016

УДК 001.895
ББК 94
П 278

Авторский коллектив:

Афанасьев А.И. (2.), Богомолец О.В. (5.), Олексин Ю.П. (7.),
Мартышова Л.С. (6.), Воропаева Т.С. (1.), Векуа О.В. (4.),
Василенко И.Л. (2.), Котов Ж.В. (3.)

П 278 **Перспективные** тренды развития науки: философия, литература и лингвистика, культура и искусство, архитектура и строительство, история. : монография / [авт.кол. : Афанасьев А.И., Богомолец О.В., Олексин Ю.П. и др.]. – Одесса: КУПРИЕНКО СВ, 2016 – 136 с. : ил., табл.
ISBN 978-966-2769-92-0

Монография содержит научные исследования авторов в области философии, литературы, лингвистики, культуры и искусства, архитектуры и строительства, истории. Может быть полезна для преподавателей, соискателей, аспирантов, магистрантов и студентов высших учебных заведений.

УДК 001.895
ББК 94
DOI: 10.21893/978-966-2769-92-0.0

ISBN 978-966-2769-92-0

© Коллектив авторов, 2016
© Куприенко С.В., оформление, 2016

Монография подготовлена авторским коллективом:

1. *Афанасьев Александр Иванович*, Одеський національний політехнічний університет, кафедра філософії і методології науки, доктор філософських наук, професор - *ГЛАВА 2. (в соавторстве)*
2. *Богомолец Ольга Вадимовна*, доктор медичинських наук, професор - *ГЛАВА 5.*
3. *Олексин Юрий Петрович*, Національний університет водного господарства та природокористування, кафедра загальної дисципліни навчально-наукового інституту права, доктор педагогічних наук, професор - *ГЛАВА 7.*
4. *Мартышова Лариса Сергеевна*, Харківський національний університет міського господарства імені А. Н. Бекетова, кафедра градостроїтельства, кандидат архітектурних наук - *ГЛАВА 6.*
5. *Воропаева Татьяна Сергеевна*, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Центр українознавства філософського факультета, кандидат психологічних наук, доцент - *ГЛАВА 1.*
6. *Векуа Оксана Віталіївна*, Національний університет харчових технологій, Кафедра українознавства, кандидат філологічних наук, доцент - *ГЛАВА 4.*
7. *Василенко Ирина Леонидовна*, Одеська національна академія зв'язи ім. А.С.Попова, кафедра політології, соціології і соціальних комунікацій, кандидат філософських наук, доцент - *ГЛАВА 2. (в соавторстве)*
8. *Котов Жан Викторович*, Придніпровська державна академія будівництва і архітектури, кафедра філософії і політології, кандидат філософських наук, доцент - *ГЛАВА 3.*

Содержание

ГЛАВА 1. ТРАНСФОРМАЦІЯ ЦІННІСНИХ ПРІОРИТЕТІВ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ (1990 – 2016 рр.)

Вступ.....	6
1.1. Що таке європейські цінності.....	7
1.2. Початок духовно-світоглядних трансформацій в УРСР (1985 – 1990)...	8
1.3. Ціннісний вимір Революції на граніті.....	15
1.4. Аксиологічні особливості акції «Україна без Кучми» (2000 – 2001 рр.).....	23
1.5. Уявлення громадян України про українську національну ідею.....	25
1.6. Ціннісний вимір Помаранчевої революції 2004 р.....	27
1.7. Ціннісні пріоритети Революції Гідності (2013 – 2014 рр.).....	34
Висновки.....	40

ГЛАВА 2. ИРОНИЯ В ПРОСТРАНСТВЕ ДЕТЕКТИВНОГО ДИСКУРСА

Введение.....	42
2.1. Особенности иронии в ироническом детективе.....	42
2.2. Детектив и навратив.....	47
2.3. Ирония в историческом детективе.....	49
2.4. Профессионалы и любители в ироническом детективе и за его пределами.....	53
Выводы.....	55

ГЛАВА 3. К ВОПРОСУ ОБ АКТУАЛЬНОСТИ ОСВОЕНИЯ ТВОРЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ ФИЛОСОФИИ ЭВАЛЬДА ИЛЬЕНКОВА

Введение.....	57
3.1. Есть ли опасность внутренней смуты для России?.....	58
3.2. Возможен ли выход на уровень теоретического осмысления действительности?....	61
3.3. Возможно ли включить в систему философского образования творческое наследие Э. Ильенкова, К.Маркса и Ф.Энгельса?.....	64
Выводы.....	67

ГЛАВА 4. ВОЛЬОВЕ ТА СЕНТИМЕНТАЛЬНЕ НАЧАЛО УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ В КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ПРОТИБОРСТВА: СИНЕРГЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Вступ.....	69
4.1. Національне мислення з огляду на фольклорну традицію у поетів- шістдесятників.....	69
4.2. Категорія національного буття крізь призму часу.....	73
Висновки...	77

ГЛАВА 5. ВШАНУВАННЯ ОБРАЗІВ СВЯТИХ ЦІЛИТЕЛІВ В ОБРЯДОВІЙ ПРАКТИЦІ УКРАЇНЦІВ

Вступ.....	78
5.1. Соціокультурні чинники утвердження народної віри у чудотворність ікони.....	79
5.2. Образи святих цілителів у світлі церковного переказу.....	84
5.3. Святий Пантелеймон цілитель.....	89
5.4. Чудо та потойбічна сила.....	92
Висновки.....	95

ГЛАВА 6. ИСТОКИ СМЫСЛООБРАЗОВАНИЯ В АРХИТЕКТУРНО- ЛАНДШАФТНОЙ КОМПОЗИЦИИ

Введение.....	97
6.1. Универсальная метафоричность ландшафтных форм.....	98
6.2. Ландшафтная метафоризация архитектурных форм.....	105
6.3. Космогоническая семантика ландшафтных форм.....	108

ГЛАВА 7. ФОРМИ, МЕТОДИ І ЗАСОБИ НАВЧАННЯ ІСТОЇ

Вступ.....	114
7.1. Класифікація уроків.....	114
7.2. Лекція як дискусійна форма навчання.....	118
7.3. Лабораторне заняття як форма навчального заняття.....	121
Висновки.....	124

Литература.....	126
-----------------	-----

ГЛАВА 1. ТРАНСФОРМАЦІЯ ЦІННІСНИХ ПРІОРИТЕТІВ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ (1990 – 2016 рр.)

Вступ

Проблема своєрідності духовного обличчя народів, націй та цивілізацій гостро стояла упродовж розвитку всієї історії соціогуманітаристики і мала найрізноманітніші способи вирішення. Дослідники намагалися не лише вичленити найбільш типові ціннісні пріоритети того чи іншого народу, а й запропонувати нові методологічні підходи до цієї проблеми. В сучасній соціогуманітаристиці аналіз аксіологічних трансформацій залишається актуальним, адже глобалізація здійснює кардинальний вплив на духовну сферу будь-якого суспільства, як правило, деформуючи традиційні системи цінностей, і активізуючи становлення нових ціннісних орієнтацій, які формуються в інших соціокультурних та геополітичних «координатах». В умовах кардинальних соціально-економічних і політико-правових трансформацій в Україні (як і в інших пострадянських країнах) спостерігається зростання етнокультурного партикуляризму і субкультурної різноманітності, посилення геополітичної та геоекономічної конкуренції, збільшення територіальних переміщень великих груп людей. Радикальні соціально-економічні та соціально-політичні зміни в житті українського суспільства наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років привели до посилення кризових явищ у всіх сферах суспільного життя України, що зумовило процес трансформації ціннісної парадигми: стара система цінностей поступово втрачає свою популярність в українському суспільстві, а нова аксіологічна система будується на основі європейських цінностей.

Сьогодні необхідне глибоке теоретично-емпіричне вивчення ціннісного чинника, який суттєво впливає на специфіку національного буття й цивілізаційного поступу України. Потрібні також нові підходи до аналізу динаміки ціннісних орієнтацій громадян України з кінця 1980-х років до 2016 року. Осмислення Центром українознавства філософського факультету КНУ імені Тараса Шевченка цих процесів побудовано на основі спеціально розроблених теоретико-методологічних засад в рамках українознавства як сучасної інтегративної науки, яка спроможна діалектично інтегрувати головні теоретико-методологічні засади історіософії, етнології, культурології, політології, антропології, соціології, психології тощо, з урахуванням різних рівнів інтеграції – комплексоутворення, синтезування, інтегрування [7, с. 63 – 67]. Інтегративний (трансдисциплінарний) підхід дозволив застосувати в даному дослідженні компаративний метод, метод аналізу документів, методи

експертного та Всеукраїнського опитування, контент- та інтент-аналіз, методики М. Рокича, Ш. Шварца та інші методи. Процес трансформації ціннісних орієнтацій громадян України (а до 1991 р. – громадян УРСР) досліджувався нами упродовж 1983 – 2016 рр. Для вивчення специфіки трансформацій ціннісних орієнтацій громадян України ми використовували методику вивчення ціннісних орієнтацій М. Рокича, а також теоретичний і емпіричний підхід Ш. Шварца [31; 32], який в 1980-х – 1990-х роках провів крос-культурні дослідження базових цінностей в 46 країнах світу (в Болгарії, Чехії, Польщі, Естонії, Угорщині, Словаччині, Словенії, Росії, Грузії та ін.).

В результаті було досліджено соціокультурне віддзеркалення європейської ціннісної «палітри» в суспільно-політичних уявленнях громадян України, в їхніх базових цінностях та ціннісних орієнтаціях, в їхніх уявленнях про українську національну ідею, а також у гаслах і вимогах учасників багатьох протестних акцій та революцій (Студентської Революції на граніті (1990 р.), акції «Україна без Кучми» (2000 – 2001 рр.), Помаранчевої революції 2004 р., Євромайдану (2013 р.) та Революції Гідності (2013 – 2014 рр.)), яким були імпліцитно притаманні європейські ціннісні пріоритети. І сьогодні, в умовах гібридної війни Росії проти України, «українське суспільство захищає європейські цінності навіть рішучіше за більшість суспільств Європи. Захід сьогодні перебуває на Сході. Адже місцем, де люди дійсно вступають у боротьбу за європейські цінності, був київський Майдан, сьогодні цим місцем є Схід України», – підкреслює Конрад Шуллер, німецький журналіст, автор книги «Україна. Хроніка однієї революції» [2].

1.1. Що таке європейські цінності

Європейські цінності – це система аксіологічних максим та основних принципів облаштування сім'ї, суспільства й держави, соціально-економічних, політико-правових, культурних, етичних та інших норм, які об'єднують переважну більшість жителів Європи, стаючи базовою основою їхньої життєдіяльності та цивілізаційної ідентичності [25]. Спільні європейські цінності зафіксовані у «Європейській конвенції про захист прав людини та основних свобод» і вважаються аксіологічним фундаментом для європейської інтеграції та створення ЄС. В другій статті Договору про Євросоюз (після змін, внесених Лісабонською угодою 2007 р.) йде мова про цінності, на яких заснований ЄС, це «повага до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства закону і поваги до прав людини, включаючи права осіб, що належать до меншин. Ці цінності є спільними для сукупності держав-членів,

яка характеризується плюралізмом, недискримінацією, терпимістю, справедливістю, солідарністю і рівністю між жінками та чоловіками» [30]. В інших документах європейські цінності викладені як цінності-принципи: «принцип поваги людської гідності, принцип забезпечення прав і свобод людини й громадянина, принцип рівності, принцип солідарності, принцип демократії та принцип правової держави» [27]; при цьому наголошується, що вони засновані на духовній, моральній та історичній спадщині народів Європи.

До базових європейських цінностей відносять також соціальну ринкову економіку, повагу до приватної власності, верховенство права, високу правову культуру, поділ гілок влади, демократичний парламентаризм, демократичний устрій суспільства й держави, плюралізм, гуманізм, повагу до людської особистості, дотримання прав і свобод людини, соціальну справедливість, що базується на соціальному партнерстві, триарусність управління (наднаціональний, національний і регіональний рівні), еволюція кордонів ЄС, відкритість, толерантність, релігійну терпимість, індивідуалізм, антитоталітаризм, світськість суспільства й культури (багато в чому ґрунтовану на християнській спадщині) та інші [17]. Сучасні дослідники виділяють також європейські стандарти життя, європейські заповіді [29] та ін.

Таким чином, коли утворювався Європейський Союз, то його засновники розуміли, що для справжньої консолідації різних європейських народів (з їх етнічними, культурними, мовними та конфесійними відмінностями) були необхідні не тільки економічні й геополітичні чинники, але й аксіологічні. Для цього й потрібна була спільна система цінностей, які були не деклараціями й обіцянками, а закладеними у законодавстві ЄС реальними принципами спільної життєдіяльності багатьох народів. Цей спільний ціннісний вимір сприяв і розширенню рамок СЄ, і прискореному цивілізаційному поступу країн, які до нього входять. Саме тому основним чинником європейськості є готовність до втілення й обстоювання європейських цінностей.

1.2. Початок духовно-світоглядних трансформацій в УРСР (1985 – 1990)

Відомо, що ще у 1956 – 1959 рр. на теренах СРСР тривав період «відлиги», який уможливив майбутнє відродження національно-культурного життя в Україні (все це стало можливим після XX з'їзду КПРС, який накреслив основні заходи у справі десталінізації). У 1960-ті рр. розгортається культурно-політична діяльність «шістдесятників» – учасників руху за оновлення радянського суспільства, які по-новому осмислювали національний досвід України,

виступаючи за оновлення українського суспільства на ґрунті загальнолюдських та національних цінностей. У творах і діяльності Є. Маланюка, У. Самчука, В. Симоненка, І. Світличного, А. Горської, І. Дзюби, В. Чорновола, І. Калинець, В. Лісового, Є. Сверстюка, В. Стуса, Л. Костенко та інших художніми засобами змальовується страдницький шлях поневоленої України. Боротьба з тоталітаризмом почалась у ті роки не тільки в культурно-мистецькій сфері українського суспільства, але й у політичній. Л. Лук'яненко, І. Кандиба та інші дисиденти зробили спробу організувати «Українську робітничо-селянську спілку», яка обстоювала право виходу УРСР зі складу СРСР мирним шляхом. У січні 1961 р. Л. Лук'яненко та п'ятьох його однодумців заарештували. Звинувачений у зраді батьківщини, Л. Лук'яненко був засуджений до розстрілу (пізніше цей вирок замінили довгостроковим ув'язненням). Отже, «шістдесятники» (дисиденти, в'язні совісті, політичні в'язні) репрезентували морально-етичну опозицію до комуністичної влади та радянського тоталітаризму. З 1985 р. «шістдесятниками» почали називати і представників молодшої генерації керівників КПРС, журналістів та вчених, світоглядні установки яких були сформовані у кінці 1950-х – на початку 1960-х рр. (О. Бовін, Ф. Бурлацький, М. Горбачов, С. Залигін, В. Коротич, Ю. Левада, М. Мамардашвілі, О. Яковлев та ін.).

Після того, як в СРСР до влади прийшов М. Горбачов (1985 р.), який здійснив спробу реформування радянської системи «зверху» («Ускорение», «Перестройка», «Гласность»), у СРСР було запроваджено політику гласності, свободи слова й друку, толерантного ставлення до інакомислячих, були проведені демократичні вибори до Верховної Ради СРСР тощо. Наступні події (національне пробудження мешканців Латвії, Литви, Естонії, України, Грузії; Перший З'їзд народних депутатів СРСР; активна діяльність Міжрегіональної депутатської групи (Ю. Афанасьєв, Б. Єльцин, В. Пальм, Г. Попов, А. Сахаров та ін.); відміна 6-ої статті Конституції СРСР (тобто фактична відміна ідеологічної та політичної монополії КПРС), відмова від державного статусу комуністичної ідеології; анти-тоталітарна пропаганда журналу «Огонёк», газет «Московские новости», «Московский комсомолец», «Аргументы и факты»; закінчення холодної війни, виведення радянських військ із Афганістану, падіння Берлінського муру тощо) привели в кінці-кінців до розпаду Варшавського блоку, розвалу СРСР, переходу соціалістичних країн Східної Європи від планової до ринкової економіки та демократії.

Глибокі економічні проблеми, які виникли в кінці 1980-х рр. у СРСР, криза планової економіки, зорієнтованої на військово-промисловий комплекс,

дефіцит елементарних побутових товарів і продуктів харчування породжували негативні настрої в суспільстві й критичне ставлення населення до діючої влади. Окрім цього, «новий курс» М. Горбачова зумовив активізацію національно-демократичних сил у багатьох союзних республіках. Зокрема, в УРСР відбувалась швидка політизація суспільства, спостерігалась активізація українських дисидентів та національно-свідомої молоді, створювались організації національно-демократичного спрямування тощо. Потужним чинником національного відродження українства стала Спілка письменників України й газета «Літературна Україна». Статті О. Гончара, І. Дзюби, І. Драча, С. Плачинди та багатьох інших українських письменників, починаючи з 1986 – 1987 рр., звертали увагу громадськості на питання відродження української мови і культури, захисту навколишнього середовища, на необхідність сучасного прочитання історії України та актуальність публікації заборонених творів багатьох українських діячів (зокрема, В. Антоновича, М. Грушевського, В. Винниченка, М. Зерова, М. Куліша, М. Хвильового, Д. Яворницького та ін.).

У кінці 1980-х років створюються перші національно-демократичні партії та рухи, поширюються українські патріотичні почуття й державотворчі прагнення. В Україну починають повертатися з ув'язнення відомі дисиденти (М. Горинь, М. Горбаль, Л. Лук'яненко, В. Чорновіл та ін.). У 1987 р. в Києві розпочав свою діяльність Український культурологічний клуб, до якого увійшли дисиденти й колишні політв'язні (О. Матусевич, Л. Мілявський, С. Набока, О. Шевченко та ін.); у Львові утворюється культурологічне Товариство Лева, членами якого була національно свідомою молодь (І. Гринів, Я. Грицак, Л. Захарчишин, І. Коліушко, Я. Рибак, Т. Стецьків, О. Шейка та ін.). На засіданнях цих організацій виступали українські дисиденти, цитувалися заборонені в СРСР твори, обговорювалися питання національно-визвольної боротьби українського народу, голодомори тощо. Суспільно-політичні й неформальні організації сприяли вирішенню актуальних проблем українського суспільства, утвердженню ідей гуманізму й демократії (засадничі європейські цінності), формуванню національної та європейської ідентичності. Отже, український національно-визвольний рух почався з культурно-просвітницької сфери, поступово перетворюючись на суспільно-політичний рух, орієнтований на відновлення незалежності України.

Влітку 1987 р. відновила свою діяльність Українська Гельсінська група (УГГ), а в березні 1988 р. на основі УГГ В. Чорноволом, М. Горинем, М. Горбалем та іншими правозахисниками було створено політичну організацію Українська Гельсінська спілка (яку очолив Л. Лук'яненко), що виступала за

самостійність України, державний статус української мови, формування власного війська тощо. Упродовж червня – липня 1988 р. під керівництвом В. Чорновола, братів Горинів, подружжя Калинців та інших дисидентів і правозахисників у Львові відбулись перші несанкціоновані багатотисячні мітинги, на яких порушувались питання про реабілітацію воїнів УПА, а також звучали вимоги побудувати у Львові пам'ятники Тарасу Шевченку, жертвам комуністичного терору тощо. 26 квітня 1988 р. на площі Ринок у Львові, на мітингу, який проводився на честь вшанування пам'яті загиблих під час Чорнобильської катастрофи, активіст Товариства Лева Ю. Волощак вперше в Україні підняв синьо-жовтий національний прапор, який пошила художниця Г. Дмитришин. У листопаді 1988 р. у Києві відбувся 20-тисячний мітинг, присвячений необхідності невідкладного вирішення екологічних проблем, 26 березня 1989 р. на багатотисячному мітингу у Львові знову було піднято синьо-жовтий прапор.

Ще 17 грудня 1988 р. у Києві був створений Оргкомітет для підготовки Установчої конференції Товариства української мови ім. Тараса Шевченка, яка відбулась 11 – 12 лютого 1989 р. Делегати конференції прийняли статут і обрали керівні органи, Головою Товариства став Дмитро Павличко. Товариство української мови ім. Тараса Шевченка, яке постало в умовах національного піднесення з метою відродження й утвердження української мови, було першою Всеукраїнською громадською організацією, яку не контролювала КПРС. У 1989 р. відбулась Установча конференція історико-просвітницького товариства «Меморіал» (що обстоювало необхідність увічнення пам'яті жертв комуністичних репресій), була створена Асоціація «Зелений світ» (яка порушувала питання про екологічні проблеми в Україні). У 1987 – 1989 рр. у Кам'янці-Подільському активно діяв політклуб «Планета», члени якого (С. Бабій, Ю. Байдюк, В. Нестеренко, К. Тимчук та інші) справедливо критикували партійне керівництво УРСР (яке виступало проти демократичних змін), засуджували дискримінацію української мови, започаткували акції зі збору підписів за надання українській мові державного статусу [13].

Українські національно-демократичні пріоритети та європейські цінності підтримували незалежні українські видання: «Поступ», «Молода Україна», «Голос відродження», «Дзвін», «Київ», «Вітчизна», «Євшан-зілля», «Березіль», «Український вісник», «Кафедра» тощо. Критичне ставлення до комуністичного режиму репрезентували також російські видання: журнал «Огонек», газети «Московские новости», «Московский комсомолец», «Аргументы и факты» та ін.

У березні 1989 р. відбулись перші демократичні вибори народних депутатів СРСР. Це були також перші альтернативні вибори за увесь період існування СРСР, адже виборці вперше змогли обирати між кількома кандидатами (можливість вільного вибору з кількох альтернатив є однією з ключових європейських цінностей). В СРСР вперше відбулось публічне обговорення різних передвиборчих програм в режимі теледебатів. 25 травня 1989 р. розпочав свою роботу Перший З'їзд народних депутатів СРСР. Пряму телевізійну трансляцію цього З'їзду з Москви дивилась уся країна, депутати, які виступали з демократичних і реформаторських позицій і обґрунтовано критикували комуністичний режим, відразу стали дуже популярними, їхні імена знав весь СРСР, їхні слова цитувалися й популяризувалися. Довіра населення до КПРС почала стрімко падати. По всій території СРСР активно розгорталися демократичні процеси, почала зростати національна самосвідомість населення усіх союзних республік. Свобода слова, свобода вибору і свобода зібрань (як питомо європейські цінності) суттєво вплинули на демократичні трансформації світогляду навіть найбільш лояльних до радянської влади громадян СРСР. Отже, у 1987 – 1989 рр. розпочалась тривала духовно-світоглядна еволюція як окремих індивідів, так і цілих спільнот, ця еволюція сприяла відновленню значення європейських цінностей в Україні.

8 – 10 вересня 1989 р. була сформована наймасовіша політична організація – «Народний Рух України за перебудову» (далі – НРУ). На час Першого (установчого) з'їзду, на якому Головою НРУ було обрано відомого поета І. Драча, чисельність НРУ становила 280 тис. осіб, а вже через рік зросла до 633 тис. осіб. Члени НРУ стали організаторами багатьох масових політичних акцій українства, метою яких була боротьба за відродження української нації, за державну незалежність України, за європейський цивілізаційний поступ України. Активісти НРУ також підтримували демонтаж пам'ятників Леніна, який розпочався у кінці 1980-х рр. в окремих містах України. У НРУ завжди домінували національно-демократичні настрої [13].

Упродовж 1989 р. активно поширювались вимоги про відставку В. Щербицького, 28 вересня 1989 р. його було звільнено з посади Першого секретаря ЦК КПУ, цю посаду обійняв В. Івашко (у 1989 р. В. Івашко став також членом Політбюро ЦК КПРС, 18 березня 1990 р. він був обраний народним депутатом УРСР, 4 червня 1990 р. – Головою Верховної Ради УРСР. 9 липня 1990 р. він склав повноваження Голови Верховної Ради УРСР і свої депутатські повноваження (у зв'язку з переходом на роботу в ЦК КПРС, на посаду Заступника Генерального секретаря ЦК КПРС; будучи єдиною

людиною в історії, що займала цю посаду, він упродовж п'яти днів – з 24 серпня 1991 р. до офіційного розпуску КПРС 29 серпня 1991 р. – формально виконував обов'язки Генерального секретаря ЦК КПРС, хоча насправді нічого реального зробити не міг). Така заміна керівництва ЦК КПУ сприяла активізації демократичних процесів на теренах України. 28 жовтня 1989 р. було прийнято Закон «Про мови в Українській РСР», відповідно з яким проголошувався державний статус української мови. Хоча прийнятий Закон суттєво відрізнявся від більш радикального законопроекту, запропонованого Спілкою письменників і Товариством української мови, але ця подія все одно стала вагомим підтвердженням поступової демократизації та європеїзації України. В листопаді 1989 р. у Києві відбулося перепоховання праху відомих шістдесятників – В. Стуса, Ю. Литвина, О. Тихого, які стали жертвами тоталітарного режиму. Дана акція переросла у масову маніфестацію під національними прапорами [13].

21 січня 1990 р. за ініціативи Народного руху України відбулась масова політична акція (присвячена Акту злуки УНР і ЗУНР) – «живий ланцюг», у якому під національними прапорами та гаслами об'єдналися близько трьох мільйонів громадян від Івано-Франківська й Львова до Києва. Український «живий ланцюг» вважається одним із наймасштабніших у світовій історії [13]. Олесь Доній згадує про ці події так: «...Тоді цей міст єдності мав символічне значення. Тоді об'єдналися демократичні сили для виборення незалежності. Тоді долучалися студентські організації – “це був єдиний порив”. Для мене – це світлий спогад тих часів» [16].

Ще на Першому З'їзді народних депутатів СРСР у 1989 р. було поставлено питання про необхідність переходу до багатопартійної системи й відміни ідеологічної та політичної монополії КПРС. Найбільш активно просували цю ідею депутати Міжрегіональної депутатської групи (МДГ) А. Сахаров, Ю. Афанасьєв, Б. Єльцин, В. Пальм, Г. Попов. Саме вони упродовж кількох місяців вимагали відмінити 6-ту статтю Конституції, визнати політичний плюралізм, запровадити економічні ринкові механізми, де-ідеологізувати систему управління тощо. 4 лютого 1990 р. у Москві пройшли масові мітинги, на які вийшло близько 200 тисяч осіб, це була потужна акція протесту, головною вимогою якої стала вимога відмінити 6-ту статтю Конституції СРСР. Вже на наступний день, 5 лютого 1990 р., відбувся розширений Пленум ЦК КПРС, на якому М. Горбачов заявив про необхідність запровадження посади Президента СРСР з одночасною відміною 6-ї статті Конституції СРСР та запровадженням багатопартійної системи. 14 березня 1990 р. з Конституції СРСР було вилучено

6-ту Статтю про «керівну й спрямовальну» роль КПРС, а також було прийнято Закон «Об учреждении поста Президента СССР и внесении изменений и дополнений в Конституцию СССР».

14 березня 1990 р., у Стрию (Львівської області) над будівлею міської ради, поряд із прапором УРСР, вперше було встановлено національний (синьо-жовтий) прапор України (пропозиція підняти синьо-жовтий прапор вперше прозвучала на засіданні Стрийської крайової організації Народного Руху України, а офіційне рішення про встановлення національного прапора було ухвалено на позачерговому засіданні виконавчого комітету Стрийської міської ради). 2 квітня 1990 р. національний стяг встановили на будівлі міськради Дрогобича, а 3 квітня 1990 р. – на будівлі Львівської міськради. У Києві національний прапор було вперше піднято 24 липня 1990 р. поряд із будівлею Київської міської ради. Після цього українська національна символіка почала активно поширюватися по всій Україні.

У процесі виборів до Верховної Ради УРСР у березні 1990 р. українські демократичні сили сформували Народну Раду і продовжили боротьбу за багатопартійність і політичний плюралізм, за національне відродження українського народу, за рівноправність і різноманітність форм власності, за реальний суверенітет України, за необхідність прийняття нової Конституції тощо. Отже, після цих виборів на теренах України почав працювати перший демократично обраний парламент, в якому парламентську більшість представляли комуністи (так звана «група 239»), а демократичну опозицію – демократи, які здобули 126 мандатів [13].

16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР XII скликання (1990–1994 рр.) прийняла Декларацію про державний суверенітет України. Цим актом було проголошено суверенні наміри українського народу самостійно вирішувати свою долю. І хоча у тодішньому скликанні Верховної Ради УРСР абсолютну більшість складала компартійна «група 239», але партійні функціонери не могли протистояти національно-демократичним настроям суспільства і підтримали дану Декларацію. Депутати також погодились внести до Конституції УРСР статтю, яка затверджувала верховенство законів УРСР над всесоюзним законодавством, що у майбутньому посприяло наповненню Декларації про державний суверенітет України вагомим реальним змістом. Отже, духовно-світоглядні трансформації українського суспільства почали потужно впливати на дії народних обранців. Резонансною подією тодішнього літа стало також святкування у серпні 1990 р. 500-річчя українського козацтва (за організаційної підтримки НРУ) [13].

Після вилучення з Конституції СРСР положення про «керівну й спрямовальну» роль КПРС помітно прискорилося партійне будівництво в Україні. Новий етап демократизації та європеїзації України був пов'язаний з формуванням багатопартійності. Тільки за 1990 рік було створено 20 політичних партій (серед них – Республіканська партія, Демократична, Соціал-демократична, Селянсько-демократична, Християнсько-демократична, Партія зелених, Партія Демократичного відродження України та інші), більшість з яких обстоювали національно-демократичні та державницькі позиції. Члени цих партій продовжили боротьбу проти монополії КПРС на владу. Складовою демократичних процесів в Україні був також суспільний рух 1988 – 1990 рр. за відновлення діяльності Української греко-католицької церкви та Української автокефальної православної церкви [13].

Таким чином, упродовж 1987 – 1989 рр. в умовах соціально-економічної і суспільно-політичної кризи в УРСР було започатковано процеси руйнування тоталітарної політичної системи, деколонізації й демократизації усіх сфер суспільного життя, тобто були відновлені важливі процеси цивілізаційного поступу людства, які в Україні гальмувались імперською та тоталітарною потугою. Було ліквідовано політичний та ідеологічний диктат КПРС, почалась боротьба з неефективним бюрократичним апаратом, поступово утверджувався політичний плюралізм (одна з важливих європейських цінностей), було проведено справді демократичні вибори в органи державної влади (демократія є фундаментальною європейською цінністю). Хоча «Перебудова» (яку часто називають «революцією згори») була непослідовною, хаотичною, обмеженою, але вона вплинула на кардинальне зростання політичної активності широких верств населення, на європеїзацію загальної культури й світогляду громадян, а процес демократизації поєднувався із процесами національно-державного будівництва.

1.3. Ціннісний вимір Революції на граніті

Отже, передумови Студентської Революції на граніті (1990 р.) склались упродовж 1985 – 1990 рр. Ще у часи «перебудови» найактивніше діяли дві українські молодіжні організації опозиційного спрямування – Студентське Братство Львівщини та Українська Студентська Спілка [18]. Упродовж 1988 – 1989 рр. у ВНЗ УРСР почали з'являтися Студентські Братства, які об'єднувались для спільної боротьби за незалежність України, розпочавши свою протестну діяльність обстоюванням права молоді проходити військову службу на теренах України [22]. Студентське Братство Львівщини було

створено 25 травня 1989 р. на основі підпільної мережі, яка була організована студентом Маркіяном Іващишином, у співпраці з «Товариством Лева».

Після проведення виборів до Верховної Ради УРСР у березні 1990 р., на яких представники національно-демократичних організацій здобули лише 126 мандатів, студентські організації вирішили значно активізувати свої протестні дії. Ідея проведення протестної акції на основі студентського голодування була запропонована лідерами Київської Української Студентської спілки (відомо, що ця ідея таємно обговорювалась в одному з гуртожитків КНУ імені Тараса Шевченка) влітку 1990 р. Ця ідея була підтримана Студентським братством Львівщини та іншими студентськими спілками (відомо, що Студентське братство Львівщини співпрацювало з Українською Студентською Спілкою, навіть об'єдналося з нею у Спілку Українських Студентів, проте між ними були певні суперечності) [13, с. 172]. У процесі організаційної підготовки даної акції були обрані співголови: Олесь Доній (Голова Київського відділення Української Студентської спілки), Маркіян Іващишин (Голова Студентського братства Львова) та Олег Барков (голова Дніпродзержинського відділення Української Студентської спілки). Організаторами було визначено день початку акції, були узгоджені форми й методи спільної боротьби, а також основні вимоги: перевибори Верховної Ради УРСР на багатопартійній основі не пізніше весни 1991 р., недопущення підписання нового Союзного договору, націоналізація майна КПУ й ЛКСМУ, відставка Голови Ради Міністрів УРСР В. Масола, повернення на територію України всіх українських солдатів, прийняття рішення про військову службу громадян УРСР лише на території республіки. Серед основних вимог була одна головна – не допустити підписання нового Союзного договору, оскільки студентство бачило своє майбутнє лише в незалежній Українській державі [19]. У процесі підготовки до акції влаштовувались різні провокації, друкувались фейкові (тобто фальшиві) газети, виникали проблеми з телефонним зв'язком тощо. Навіть початок акції довелося перенести з 1 жовтня на 2-ге, у зв'язку з проведенням чергового Всеукраїнського страйку.

2 жовтня 1990 р. вранці невеликі групи студентів з Києва, Львова й Дніпропетровська почали збиратися на площі Жовтневої революції (сьогодні це Майдан Незалежності). Студенти оголосили про початок голодування й оголосили свої вимоги. За готелем «Москва» (сьогодні це готель «Україна») зосередились загони міліції зі службовими автомобілями. Міліція попередила студентів, що після розгортання першого ж намету їх усіх знесуть із площі. Голодуючі студенти були до цього готові, тому в першій групі протестантів

були тільки емоційно й психологічно зрілі хлопці. Цілий день вони сиділи, тримаючи в руках плакати з гаслами й вимогами, а після 20 години на площі миттєво були зведені намети. На цей момент голодувало 108 студентів. О 24.00 Президія Київради проголосувала за рішення про надання дозволу на проведення масових протестних заходів на площі Жовтневої революції. З першого дня у наметовому таборі забезпечувався порядок, кожного учасника акції реєстрували і давали перепустку, оголошувався відбій та підйом, по периметру чергували охоронці (керував охороною табору А. Кліщ), комендантом наметового містечка став Т. Корпало (студент філософського факультету Київського університету). Всі основні рішення приймалися Координаційною радою табору. Існували спеціальні намети для прес-групи (керівники – С. Башук і О. Кузан) і медслужби (очільники – Т. Семущак і О. Тягнибок). Кияни приносили теплі речі, одіяла, окріп тощо. Секретар парткому КПІ В. Крючков розпорядився, щоб привезли розкладачки [19].

3 жовтня на площі вже було 49 наметів, голодувало 137 осіб, до них приєдналась і народна артистка України Неоніла Крюкова. У цей день до голодуючих студентів прийшли народні депутати УРСР (І. Юхновський та інші), представники Міністерства вищої та середньої освіти і профспілок. Депутати від Народної Ради поспілкувались із О. Донієм, М. Іващишиним та О. Барковим і попросили їх відмінити вимогу про перевибори Верховної Ради УРСР, але керівники студентського протесту не погодились із цим [19]. З цього дня медики почали надавати медичну допомогу голодуючим студентам, при цьому щоденно робили аналіз крові на цукор. Спеціальна група студентів ходила у ВНЗ Києва, закликаючи інших студентів йти на Хрещатик і підтримати акцію.

4 жовтня приїхали студенти з Рівного, Тернополя, Івано-Франківська, Дрогобича, Полтави, Сум, Вінниці, стало більше й київських студентів. Кількість голодуючих збільшилась до 151 особи. Над наметовим містечком студентів майоріли синьо-жовті, червоно-чорні прапори, а також прапор незалежної Грузії, який було встановлено над наметом В. Кіпіані (подібна ситуація була і під час Революції Гідності). 5 жовтня у 90% голодуючих студентів підвищилась температура. До наметового містечка прийшов Голова Верховної Ради України Л. Кравчук, він поспілкувався з О. Донієм та М. Іващишиним, обговоривши суспільно-політичну ситуацію в УРСР та вимоги голодуючих студентів [19]. Студенти наполягали на організації «Круглого столу», але сторонам не вдалося досягти порозуміння. Телевізійна трансляція цієї зустрічі прорвала інформаційну блокаду і спростувала компартійну та КДБ-

істську брехню про студентів-екстремістів.

6 жовтня у Київському палаці «Україна» відбулися урочисті збори «борців-антифашистів», на яких були присутні ветерани Великої Вітчизняної війни, комуністи й комсомольці. Після зборів їх учасники пройшли центральними вулицями Києва до площі Жовтневої революції, скандуючи перед голодуючими студентами: «Ленін! Партія! Комунізм!» Планувалось, що учасники цієї ходи пройдуть наметовим містечком, щоб покласти квіти до пам'ятника В. Леніну (за кілька днів до цієї ходи Києвом поширювалися чутки про можливий напад на голодуючих). Проте на захист голодуючих студентів вийшло близько 50 тисяч киян (подібна реакція киян спостерігалась і в листопаді-грудні 2013 р.).

7 – 8 жовтня 1990 р. кількість голодуючих збільшилася до 158 осіб із 24 міст України [24]. В голодуванні брали участь не тільки представники УСС та Студентського братства, але і члени СНУМ та інших організацій. 8 жовтня під час прямої трансляції засідання Верховної Ради УРСР громадяни почули, як цинічно (сміхом і недоречними оплесками) реагували депутати більшості на повідомлення про те, що здоров'я голодуючих студентів погіршується, що хвороби і холод можуть призвести до трагічних наслідків. Голодуючих звинувачували у дешевому шантажі та тискові на парламент. 8 жовтня наметове містечко відвідав видатний український письменник Олесь Гончар, який підтримав справедливі вимоги студентів. 9 жовтня О. Гончар написав лист-заяву до парткому Київської організації Спілки письменників України, оголосивши про свій вихід з КПРС. У цьому листі, а також у своєму інтерв'ю «Літературній Україні» відомий письменник чітко окреслив базові цінності голодуючих студентів, які підтримувала більшість громадян УРСР: справжній суверенітет України, справедливість, солідарність, самопожертва, співчуття і милосердя. О. Гончар оголосив також пріоритети компартійної більшості: безмежна жорстокість, цинізм, зумисна глухота й безвідповідальність. Ці події започаткували масову хвилю виходу українців із лав КПРС. Громадська думка українців повністю схилилась до повної підтримки голодуючих студентів.

9 жовтня кількість голодуючих досягла 180 осіб. Відомі вчені, громадські й культурні діячі заявили про свою підтримку студентської акції. Зокрема, з відкритим листом до Народної ради звернувся політолог О. Гарань. У цей день було проведено «Круглий стіл», в якому взяли участь Голова Верховної Ради Л. Кравчук, представники міністерств, голови комісій Верховної Ради, депутати, а також керівники студентської акції О. Доній, О. Барков, М. Іващишин, В. Кириленко, О. Кузан та ін. О. Доній оголосив вимоги голодуючих студентів. І.

Юхновський подякував студентам за мужність і активність, закликаючи припинити голодування у разі, якщо буде прийнято рішення про непідписання Союзного договору, а також про проходження військової служби українців лише в межах УРСР [19]. Після тривалих перемовин Л. Кравчук пообіцяв, що поставити на голосування питання про відставку прем'єр-міністра В. Масола, що «Круглий стіл» буде транслюватися по телебаченню без жодних купюр (проте ця передача вийшла з купюрами).

10 жовтня Л. Кравчук поставив на голосування у Верховній Раді питання про включення в порядок денний обговорення вимог голодуючих студентів. «За» проголосував лише 161 депутат. У ці хвилини в центрі Києва проходила 10-тисячна маніфестація (на площі в той день було розміщено підсилювальну радіоапаратуру, через що мітинги стали більш організованими), мітингувальники перекрили рух транспорту по вулиці Хрещатик й оточили будинок Держтелерадіо УРСР, чим добились 10 хвилинного прямого ефіру для оголошення вимог голодуючих. Народний депутат УРСР Віктор Бедь (який разом з іншими депутатами – М. Горинем, Л. Горохівським, О. Гудимою, С. Хмарою та іншими оголосив голодування на знак солідарності із студентами і заради недопущення застосування силових методів проти них) зачитав заяву опозиції, де йшлося про підтримку студентських вимог. Через півгодини у прямому ефірі виступив Л. Кравчук, закликаючи сторони до порозуміння і відкидаючи вимоги голодуючих. Після цього у багатьох проурядових газетах і на телебаченні з'явилися наклепницькі матеріали. У зв'язку з цим 25 співробітників Держтелерадіо УРСР припинили членство в КПРС і написали заяви про департизацію українського телебачення й радіомовлення [24].

11 жовтня 1990 р. у Будинку профспілок відбулась прес-конференція лідерів голодуючих студентів, у якій взяли участь О. Доній, О. Барков, С. Башук І. Коцюруба, О. Кузан. Була зроблена заява про активізацію протестних дій, оскільки влада не дослухається до вимог голодуючих, а також про планування маніфестацій на 15 жовтня. 12 жовтня на Хрещатику відбувся мітинг, на якому (за ініціативи О. Донія) було ухвалено дві резолюції. У першій резолюції йшлося про те, що тогочасна Верховна Рада довела свою неспроможність вивести республіку з кризи, через що вважалось необхідним прийняття усіх вимог голодуючих студентів. Оскільки учасники мітингу вважали, що тогочасна Верховна Рада не зможе виконати вимоги студентів, тому вони закликали до організації страйків, маніфестацій та акцій громадянської непокорності з метою демократичного тиску на Верховну Раду. У другій резолюції були викладені вимоги щодо припинення поширення

дезінформації про голодування студентів, а також про надання можливості голодуючим виступити у прямому ефірі [19]. 13 жовтня голодуючі студенти перекрили рух транспорту по вулиці Хрещатик. 14 жовтня почали страйкувати не тільки вищі навчальні заклади Києва, але й технікуми, ПТУ та учні старших класів середніх шкіл.

15 жовтня о сьомій годині ранку у всі ВНЗ м. Києва були відправлені ініціативні групи, які агітували студентів прийти на Хрещатик і підтримати акцію. Близько 10-ої години почався потужний студентський страйк, 100-тисячна колона протестуючих пішла до Верховної Ради, оточивши її і прорвавши кордони міліції. Згодом близько 70 студентів розпочали сидячий страйк перед парламентом. Це суттєво вплинуло на компартійну владу. Групу студентів (серед яких були О. Доній, О. Барков й І. Коцюруба) запросили до зали засідань Верховної Ради. О. Доній виступив перед народними депутатами, зачитав вимоги голодуючих і вимагав надання прямого ефіру для оприлюднення вимог голодуючих. Увечері розпочався так званий «окупаційний страйк». Студенти мирно, без ексцесів захопили Червоний корпус Київського університету, комендантом якого призначили студента економічного факультету П. Шеревера, який заявив, що захоплення університету є акцією студентської солідарності, що «окупаційний страйк» буде тривати до тих пір, поки протестуючі не припинять голодування. Влада надала протестуючим «прямий ефір» на республіканському телебаченні, у програмі взяли участь О. Доній, О. Барков, В. Кириленко, Т. Корпало, І. Коцюруба, які роз'яснили глядачам свої вимоги, закликаючи до загальноукраїнського страйку. У той же день Конгрес США заслухав інформацію про революційні події в Києві. Акцію українського студентства підтримали відомі сенатори, конгресмени, політики США, Великобританії, Франції, Австралії, Канади, ФРН. Українська діаспора надавала голодуючим величезну підтримку [19].

Кожного вечора голодуючих студентів підтримували українські митці, серед яких необхідно виокремити Марійку Бурмаку, Едуарда Драча, гурт «Рутенія». Найпопулярнішими гаслами тих часів були наступні: «Масол – на засол», «Кравчук-пташечка, лети в Москву, до Івашечка», «Комуністам – комунізм, Україні – волю!», «Борці за Правду і Свободу – Ви гордість рідного народу!», «Страйкуйте з нами!», «Студенти, Київ з вами!», «Студенти, Львів з Вами!», «Підтримую вимоги голодуючих студентів! Ганьба Союзним угодникам!», «239 – Ганьба! Ситий голодного не розуміє!», «Союзному договору – Ні!», «Українські юнаки – не гарматне м'ясо для імперського центру!», «Українська національна армія – гарант державного суверенітету!»,

«Геть Кравчука і уряд Масола!», «Зрадій 239 – найнебезпечніший елемент для України!», «Україно, будь єдиною!» та ін.

За дні Студентської Революції на граніті до голодуючої молоді приєдналися десятки тисяч киян, застрайкували всі вищі навчальні заклади Києва, технікуми, ПТУ й старші класи середніх шкіл. Студентська акція почала переростати в загальноукраїнську: у трудових, студентських та учнівських колективах ініціювалися збори й віча, викладачі львівських ВНЗ почали голодування солідарності, ухвалювались заяви на підтримку вимог голодуючих. Студентські акції протесту пройшли по всій Україні, від Львова до Луганська. Червоноградські шахтарі попередили про свою готовність до оголошення страйку, якщо вимоги студентів не будуть виконані [19]. 16 жовтня 1990 р. біля Верховної Ради УРСР було розгорнуто друге наметове містечко, там перебувало 45 голодуючих та 11 осіб із групи підтримки. Усього 16 жовтня в голодуванні брали участь 298 осіб (16 з них голодували з першого дня). У цей день від Хрещатика до Верховної Ради пройшла маніфестація, учасниками якої були представники 18-ти ВНЗ, 22-х технікумів, 2-х училищ та 18-ти шкіл [19].

Під величезним тиском громадськості Верховна Рада УРСР створила тимчасову узгоджувальну комісію для розгляду вимог українського студентства. У складі цієї комісії були представники правлячої більшості (зокрема, С. Гуренко й О. Коцюба), опозиції (зокрема, С. Головатий та М. Горинь) та голодуючих студентів (О. Барков, О. Доній, М. Іващин, С. Бащук, М. Канофоцький). Узгоджувальна комісія розробила спільний документ, де були враховані майже всі вимоги голодуючих [19].

17 жовтня Верховна Рада УРСР прийняла «Постанову Верховної Ради Української РСР про розгляд вимог студентів, які проводять голодування в місті Києві з 2 жовтня 1990 року». «За» цю постанову проголосували 314 депутатів, «проти» – 38. Зокрема, Верховна Рада погодилась «привести діючу Конституцію у відповідність до положень Декларації про державний суверенітет України»; відмовилась підписувати новий Союзний договір; зазначила, що громадяни України служитимуть тільки на території республіки. Крім цього, у відставку пішов В. Масол [1]. Проте не було виконано основну вимогу студентів, – перевибори Верховної Ради на багатопартійній основі (оскільки дана вимога не мала підтримки в середовищі націонал-демократів). Сучасні політологи вважають, що це був шанс для України здійснити (завдяки студентській революції) «комплексні політичні, соціальні та економічні реформи і піти шляхом країн Центральної та Східної Європи, де аналогічні «оксамитові революції» відбулися всього роком раніше. Але Україна не

використала свій шанс, бо її політична контр-еліта не «доросла» на той момент до студентських вимог» [1]. 18 жовтня 1990 р. площа Жовтневої революції (де відбувалось голодування студентів) була перейменована на майдан Незалежності, там відбулось святкове завершення студентської протестної акції, наметове містечко розібрали. О. Доній та М. Іващишин оголосили по телебаченню про припинення голодування й звільнення «окупованих» корпусів КДУ ім. Т. Г. Шевченка та КПІ [1].

Таблиця 1

**Дані дослідження
(ціннісні орієнтації респондентів, які підтримували і не підтримували
Студентську Революцію на граніті (жовтень 1990 р.))**

Ціннісні орієнтації	Середні рангові місця ціннісних орієнтацій осіб, які не підтримують дану акцію	Середні рангові місця ціннісних орієнтацій учасників акції та осіб, що її підтримували
Суспільне визнання	5	14
Творчість	18	12
Пізнання	15	13
Щасливе сімейне життя	3	6
Друзі	8	4
Здоров'я	4	8
Цікава робота	13	9
Кохання	2	5
Мир у всьому світі та у власній країні	1	3
Життєва мудрість	12	11
Активне діяльне життя	16	7
Свобода	14	1
Самостійність	10	2
Краса природи та мистецтва	11	16
Рівність	17	10
Впевненість у собі	7	15
Матеріально забезпечене життя	9	17
Задоволення	6	18

Отже, у жовтні 1990 р. саме українська молодь не тільки здійснила нищівний удар по радянській тоталітарній системі, але й очолила масовий рух за відновлення незалежності України. Адже Студентська Революція на граніті

стала однією з ключових причин, завдяки яким Україна відновила свою незалежність у 1991 р. На історичну арену вийшло нове покоління – «покоління 1990-х», державотворчий потенціал якого був доволі високим, що показали наступні революційні події в Україні (2000 – 2001 рр., 2004 р., 2013 – 2014 рр.). Серед учасників Студентської Революції на граніті були Андрій Винничук, Олесь Доній, Маркіян Івашишин, Олександр Ірванець, В'ячеслав Кириленко, Вахтанг Кіпіані, Соломія Павличко, Тарас Прохасько, Анжеліка Рудницька, Олег Тягнибок та багато інших молодих людей, які й у наступні роки проявляли свою громадянську позицію у різних сферах суспільного життя.

З 11 по 17 жовтня 1990 р. група дослідників Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка вивчала ціннісні орієнтації учасників Студентської Революції на граніті та осіб, що підтримували цю акцію (усього 110 респондентів), а також ціннісні орієнтації осіб, що не підтримували цю акцію (також 110 респондентів) [4]. Результати дослідження (тобто ціннісні орієнтації респондентів, які підтримували і не підтримували Студентську Революцію на граніті (жовтень 1990 р.)) представлені у таблиці 1.

1.4. Аксіологічні особливості акції «Україна без Кучми» (2000 – 2001 рр.)

Акція «Україна без Кучми» – це низка протестів, організованих у 2000 – 2001 рр. політичною опозицією, що були спрямовані на відставку Президента України Леоніда Кучми. Оприлюднення О. Морозом 28 листопада 2000 р. матеріалів, які компрометували Леоніда Кучму як Президента України, було названо «касетним скандалом». Адже представлені О. Морозом записи розмов Л. Кучми з іншими державними діячами підтверджували версію, згідно з якою Л. Кучма виступив замовником викрадення й вбивства 16 вересня 2000 року опозиційного журналіста Георгія Гонгадзе.

Ця інформація миттєво поширилась по всій Україні, громадяни вийшли на вулиці Києва з протестною метою. Перша акція відбулась 15 грудня 2000 р. Загалом у акції «Україна без Кучми» брали участь близько 24-х політичних партій та громадських організацій [26]. У центрі Києва з'явилося наметове містечко, учасники протестної акції вимагали проведення незалежної експертизи у справі зниклого журналіста Г. Гонгадзе, вимагали відставки Президента України Л. Кучми та керівників силових відомств. Основним гаслом був заклик «Хочемо правди!».

Перед Новим роком (27 грудня 2000 р.) протестну акцію було тимчасово припинено, через реконструкцію Майдану Незалежності протестувальників

змусили покинути площу. Але 14 січня 2001 р. розпочався 2-ий етап акції «Україна без Кучми». Намети протестувальників були розташовані уздовж Хрещатика аж до Бесарабської площі. Аж до 1 березня 2001 р. на Хрещатику й Майдані Незалежності проходили мітинги, відбувались акції громадської непокори, з вимогою відставки Президента України Л. Кучми та керівників усіх силових структур.

Наметове містечко учасників акції «Україна без Кучми» було ліквідовано насильницьким способом 1 березня 2001 р. Деякі телеканали показали, як українські міліціонери, захисники правопорядку, топтали ногами українські державні прапори та іншу державну символіку. 8 березня 2001 р. опозиційні партії вирішують не пропустити Л. Кучму на територію парку імені Тараса Шевченка для покладання ним квітів до пам'ятника Шевченку 9 березня. Опозиція робить про це офіційну Заяву, але вже в ніч на 9 березня парк імені Тараса Шевченка оточують тисячі міліціонерів, а вранці Леонід Кучма покладає квіти до пам'ятника Шевченку і залишає територію України, вирушивши у закордонне відрядження. Біля Адміністрації Президента були спровоковані масові сутички, міліція застосувала кийки проти неозброєних людей. У цей день було затримано більше 300-х демонстрантів (їх заарештовували і в штабі УНА-УНСО, і на вокзалах та вулицях Києва). Зокрема, молодь затримували не тільки за наявності символіки «Україна без Кучми», але й за українську мову, якою молоді люди спілкувались (це показав у прямому ефірі телеканал «1+1»). Отже, україномовні громадяни держави ставали підозрюваними «а ргіогі».

Завдяки професійним діям Уповноваженої з прав людини Ніни Карпачової велика кількість заарештованих була відпущена на свободу в наступні дні, але 19 осіб могли отримати максимально можливе покарання за «організацію масових заворушень» [26]. Слухання «справи 9 березня» почались 2 жовтня 2001 року. Через протести і голодування в'язнів слухання «справи 9 березня» з кінця 2001 року відбувалось у залі кінотеатру «Загреб» (куди був дозволений вхід журналістам). 31 березня 2002 р., під час перебування за ґратами, А. Шкіль виграв вибори у 121-му окрузі та був обраний депутатом Верховної Ради України четвертого скликання. Інші фігуранти «справи 9 березня» були засуджені 25 грудня 2002 р. і отримали від 2-х до 5-ти років ув'язнення. У квітні 2006 р. Верховний Суд України переглянув рішення Голосіївського суду від 25 грудня 2002 р. й частково пом'якшив його.

З 17 по 27 січня 2001 р. дослідницька група Центру українознавства КНУ імені Тараса Шевченка вивчала ціннісні орієнтації учасників акції «Україна без

Кучми» та осіб, що підтримували цю акцію (усього 165 респондентів), а також ціннісні орієнтації осіб, що не підтримували цю акцію (також 165 респондентів) [4; 5]. Результати дослідження (тобто ціннісні орієнтації респондентів, які підтримували і не підтримували Акцію «Україна без Кучми» (січень 2001 р.)) представлені у таблиці № 2.

Таблиця 2

**Дані дослідження
(ціннісні орієнтації респондентів, які підтримували і не підтримували
Акцію «Україна без Кучми» (січень 2001 р.))**

Ціннісні орієнтації	Середні рангові місця ціннісних орієнтацій осіб, які не підтримують дану акцію	Середні рангові місця ціннісних орієнтацій учасників акції та осіб, що її підтримували
Суспільне визнання	5	13
Творчість	17	12
Пізнання	13	11
Щасливе сімейне життя	6	8
Друзі	7	6
Здоров'я	1	7
Цікава робота	12	9
Кохання	4	5
Мир у всьому світі та у власній країні	10	4
Життєва мудрість	15	10
Активне діяльне життя	18	1
Свобода	16	2
Самостійність	9	3
Краса природи та мистецтва	11	15
Рівність	14	14
Впевненість у собі	3	16
Матеріально забезпечене життя	2	18
Задоволення	8	17

1. 5. Уявлення громадян України про українську національну ідею

Уявлення громадян України про сучасну українську національну ідею (які досліджувались нами, починаючи з 1993 року, а упродовж 2000 – 2001 рр. були опубліковані не тільки в науковій літературі, але й у відомих часописах «Голос України» (7 липня 2001 р.) та «Україна молода» (12 липня 2001 р.)) також стали віддзеркаленням європейської ціннісної «палітри». Відомо, що «ідея» – це одне

з основних понять філософії, яке розробляли ще Платон і Аристотель. Цей філософський термін (тісно пов'язаний з категоріями «мислення» і «буття») означає «сутність речі, її прототип», «образ речі, створюваний духом», «смысл», «уявлення, яке ще не існує у досвіді», «прообраз», що має формоутворююче значення і є джерелом сили; «уявну рушійну силу історії». Ідея є творчою силою, яка формує і трансформує дійсність. Більшість філософів підкреслювали великий вплив ідей (що «оволоділи масами») на розвиток матеріальної дійсності з метою її перетворення. Ідеї (правові, політичні, релігійні, філософські, економічні, моральні тощо) народжуються в контексті історичного духу певної епохи, вони виникають і розвиваються на основі людських прагнень, потреб та практичної діяльності. В процесі появи перших націй постає національна ідея як механізм самоорганізації спільноти вищого цивілізаційного рівня. Національна ідея об'єднує смислові орієнтири та ціннісні пріоритети українства в цілісну систему. Національна ідея – це основа функціонування нації, квінтесенція її духовних інтересів і соціально-політичних устремлінь, певний проект «спільного майбутнього», це той духовний принцип, який має значний цивілізаційний потенціал. Національна ідея не є абстрактним поняттям, це абсолютно реальна сила, що збуджує енергію суспільних рухів, це підґрунтя для загальнонаціонального об'єднання, для утвердження державності, для зростання сили й могутності народів і країн. Доведено, що національні ідеї не народжуються в кабінетах, а створюються народом, який поступово стає нацією, тому для визначення сучасної національної ідеї потрібно знати суспільні настрої і очікування, погляд різних верств населення на актуальні проблеми суспільства. До того ж потрібно, щоб громадяни держави не просто погоджувались із висловленими елітою ідеями, а щоб ці ідеї «стукали в серця людей», «резонували» в суспільстві, щоб громадяни були готовими до реальної діяльності для їх реалізації. Адже штучно витворені й нав'язані ідеї не можуть стати ефективним інструментом реального згуртування суспільства й мобілізації громадянської активності його членів.

Проведені нами дослідження дозволили вже у 2000 – 2001 рр. виявити перелік тих ідей, які могли б об'єднати українське суспільство і стати базою для сучасної української національної ідеї. Проведене дослідження показало, що: 1) найбільш значущими як для всього суспільства, так і для кожної конкретної особистості стали концепти «гідності», «свободи», «розвитку», «справедливості», «прав людини», «патріотизму», «європейського вибору», «відродження», «процвітання», «утвердження України як європейської держави, а українців як європейської нації», «повернення України до Європи»,

«громадянської солідарності», «громадянськість та працьовитість», «верховенства права» та ін.; 2) більшість респондентів підтримують гасло, яке можна було б накреслити на гербі України – «Од Відродження до процвітання: державність, законність, праця, права людини» та стислу формулу загальнонаціональної ідеї – «Гідність, розвиток, свобода» [14], яка є не просто декларацією, а акумулює в собі як суто українські ідеологічні та духовно-культурні надбання, так і загальнолюдські цінності. Використані методи дозволили узагальнити всі домінуючі варіанти і сформулювати сучасну українську національну ідею: утвердитись як самобутня й процвітаюча європейська нація, яка реалізує свою цивілізаційну місію і творче призначення, захищає свої надбання за допомогою сильної правової держави та ґрунтує свою солідарність на принципах: гідність, розвиток, свобода (це розгорнуте визначення може бути сформульоване й коротше). Тут варто зауважити, що О. Пахльовська, яка в 2001 р. ще не знала про наше дослідження, писала, що одним з найкращих мотто для Об'єднаної Європи було гасло «Об'єднані свободою», закликавши працювати для того, щоб в українському мотто також «було присутнє слово Libertas, Свобода» [21, с. 148]. Доволі прикметним є той факт, що журналісти газети «Голос України» 7 липня 2001 р. таким чином прокоментували результати нашого дослідження: «Напевно буде точніше, якщо ми визнаємо, що тільки рушили в європейському напрямку. Бо «гідність – розвиток – свобода» – ще тільки задекларована мрія українців, а не реальність. Хоча, звичайно, приємно, що мріємо ми саме про ці цінності» [15].

Необхідно зауважити, що і респонденти, і аналітики вважають ідею утвердження України й формулу «Гідність, розвиток, свобода» не просто системою духовних орієнтирів, цивілізаційних засад та екзистенційних принципів української політичної нації, що формується, але й своєрідним українським «Liberte, egalite, fraternite» (де концепти «гідність», «розвиток», «свобода» є загальнонаціональними ціннісними пріоритетами, які передбачають різні рівні своєї реалізації – індивідуальний, суспільний, державний, наприклад: гідність людини, гідність суспільства, гідність України, а також різні виміри – розвиток демократичний, економічний, духовний, інтелектуальний, європейський шлях розвитку тощо) [6; 9].

1.6. Ціннісний вимір Помаранчевої революції 2004 р.

Після двох революцій – Студентської революції на граніті та революційної акції «Україна без Кучми» – національна самосвідомість та політична суб'єктність українських громадян помітно зросла, що дозволило українству

перейти до реальної громадянської самоорганізації та національного самоопанування на шляху подальшого цивілізаційного розвитку. Основними завданнями цієї доби стали: розвиток громадянського суспільства в Україні, ціннісна переорієнтація українських громадян та формування української політичної нації європейського типу. Яскравим виявом цього етапу стала Помаранчева революція 2004 р.

Відомо, що політична нація, як правило, складається під впливом важливого політичного виклику (подібними політичними викликами для українців були події 1917 – 1918 рр., 1939 – 1941 рр., 1989 – 1991 рр., 2000 – 2001 рр.). У 2004 р. таким політичним викликом та мобілізуючим чинником стала система загроз і небезпек, що окреслились в процесі президентської виборчої кампанії в Україні. Домінуючими елементами в цій системі загроз і небезпек були: 1) інструментальне, а не ціннісне залучення громадян у виборчий процес з боку влади (брехня, маніпуляції, залякування, провокування регіонального та міжнаціонального розколу суспільства, порушення виборчих прав, фальсифікації); 2) специфіка передвиборчої програми провладного кандидата, яка мала ознаки державної та національної зради; 3) втручання керівництва іншої держави у виборчий процес [3; 8; 12]. Ця група чинників набула «критичної маси» ще й через те, що моральні й інтелектуальні якості провладного кандидата зовсім не відповідали українським «ментально-світоглядним» вимогам до претендентів на найвищу посаду в державі, і цей факт став каталізатором ланцюгової реакції миттєвого збурення суспільно-політичної активності громадськості. Виборча кампанія 2004 р., яку проводила провладна команда, не просто послаблювала національну й цивілізаційну ідентичність громадян, які мешкають на Сході та Півдні України, а руйнувала навіть державну лояльність, колективну суб'єктність і позитивний образ України загалом. Велике обурення громадян численними фактами фальсифікації на виборах та їхні протестні почуття постали в якості потужного «каталізатора» національного самоусвідомлення та громадського згуртування. Найвідповідальніші представники української політичної нації, які почали себе відчувати активними членами суспільства, вийшли на багатотисячну протестну акцію, яка відбувалась на Майдані Незалежності протягом 17 днів. Ці громадяни не просто декларували демократичні принципи, громадянські пріоритети та національні цінності, вони обстоювали й захищали їх, вони домогалися їх визнання і виконання.

Помаранчева революція – це ціла система протестних пікетів, страйків, актів громадянської непокори в Україні, що була організована прихильниками

опозиційного кандидата на Президентських виборах В. Ющенко в листопаді – грудні 2004 р. Помаранчева революція розпочалась 22 листопада 2004 р. після оголошення ЦВК попередніх результатів, згідно з якими нібито переміг В. Янукович, це була реакція громадян на масові фальсифікації, які вплинули на результат виборів, що помітно відрізнявся від результату екзит-полів. Виборців також обурило той факт, що ще до оголошення Центральною виборчою комісією попередніх даних В. Януковича вітає з перемогою Президент РФ В. Путін. Для захисту свого права на вибір, а також демократичних прав і свобод загалом до Києва приїхали сотні тисяч громадян з усіх регіонів України.

Центром громадянського протесту став Майдан Незалежності, де збиралося від 100 до 500 тисяч небайдужих громадян. 23 листопада 2004 р. В. Ющенко, не визнаючи офіційних результатів виборів, прийняв з трибуни Верховної Ради символічну присягу перед народом України як новообраний президент. 24 листопада він почав переговори з Л. Кучмою, щоб домогтися визнання своєї перемоги мирним шляхом. Проте, після оголошення остаточних результатів (відповідно з якими переможцем був визнаний В. Янукович), В. Ющенко виступив перед своїми прихильниками в Києві, закликавши їх почати «Помаранчеву революцію» і за допомогою страйків паралізувати діяльність уряду, змусивши владу не визнавати результати виборів [23]. 25 листопада Верховний Суд України забороняє друкувати офіційні результати виборів. Утворюється Комітет Національного порятунку, куди увійшли провідні опозиційні політики. Протестувальники займають Український Дім, Київську мерію та Будинок профспілок. 26 листопада на Київському залізничному вокзалі відбувся мітинг прихильників Віктора Януковича, на якому було близько 60 000 осіб (більшість з яких щойно приїхали до Києва різними потягами). Луганська й Харківська обласні ради оголошують свої наміри про створення автономії. 27 листопада Верховна Рада України визнала результати виборів недійсними, оголосивши недовіру ЦВК. 28 листопада у Северодонецьку пройшов з'їзд депутатів усіх рівнів, який обговорював питання проведення референдуму про федералізацію України. 29 листопада С. Тігіпко пішов з посади начальника виборчого штабу В. Януковича та голови Національного банку України. 3 грудня Верховний Суд України (після кількадевного обговорення) визнав численні факти порушення законодавства та Конституції України в ході виборів. Результати другого туру голосування були оголошені недійсними і було призначено повторне голосування [23]. 8 грудня 2004 р. Верховна Рада України змінила склад Центральної виборчої комісії, внесла поправки до закону про вибори президента з метою нівелювання

можливостей фальсифікації виборів. Прийняття даних рішень було результатом компромісу між владою та опозицією. Була також затверджена Конституційна реформа 2004 р., що зменшує повноваження Президента України й передає частину його владних функцій Кабінету міністрів та Верховній Раді.

Підігрівання політичного протистояння в Україні, намагання перетворити мешканців Сходу і Заходу на ворожі й конкуруючі між собою угруповання, намагання поділити українську націю на людей «першого» і «другого» сортів, наявність кількох православних церков у сучасній Україні провокували розкол українського суспільства, впливали на здрібнення української національної культури, яка сегментувалась і регіоналізувалась, стаючи більш локальною та провінційною, втрачаючи свій вплив на загальнонаціональні справи, що значно стримувало розвиток загальнонаціональної єдності й консолідації суспільства. У процесі повторного голосування, яке відбулось 26 грудня 2004 р. переміг Віктор Ющенко, який офіційно склав присягу і заступив на посаду Президента України 23 січня 2005 р.

З 24 листопада по 8 грудня 2004 р. дослідницька група Центру українознавства КНУ імені Тараса Шевченка вивчала ціннісні орієнтації учасників Помаранчевої революції та осіб, що підтримували цю акцію (усього 800 респондентів), а також ціннісні орієнтації осіб, що не підтримували цю акцію (також 800 респондентів) [4; 5]. Результати дослідження (тобто ціннісні орієнтації респондентів, які підтримували і не підтримували Помаранчеву революцію (листопад – грудень 2004 р.)) представлені у таблиці 3.

З 24 листопада по 8 грудня 2004 р. також було проведене опитування, присвячене уявленням учасників Помаранчевої революції про сучасну українську національну ідею. Це дозволило виявити перелік тих ідей, які могли б об'єднати українське суспільство і стати підґрунтям для сучасної української національної ідеї: 1) Ідея утвердження людської, громадянської й національної гідності та достойного життя українських громадян; 2) Ідея утвердження України як сильної й розвинутої європейської держави, яку б поважало світове співтовариство; 3) Ідея стабільного демократичного розвитку (українського суспільства і держави, економіки і технологій, права і культури, моралі й духовності, науки й освіти); 4) Ідея створення правової держави, утвердження законності, прав і свобод усіх громадян України; 5) Ідея повернення України до європейської цивілізації (паритетна співпраця й інтеграція з європейськими країнами та входження в загальноєвропейські структури); 6) Ідея відродження і процвітання держави, нації й суспільства; 7) Ідея соціокультурного, економічного й технологічного прориву України до вершин сучасної цивілізації

(поєднання досвіду світової цивілізації, передових технологій та власних традицій, джерел і ресурсів); 8) Ідея утвердження незалежності України в політичній, правовій, економічній, соціальній і духовній сферах; 9) Ідея опори на власні сили; 10) Ідея конкурентоспроможності української держави і нації (перетворити Україну на технологічно розвинену країну, виховати нове покоління, здатне добиватися успіхів у сучасному світі) [5, с. 77 – 81].

Таблиця 3

Дані дослідження
(ціннісні орієнтації респондентів, які підтримували і не підтримували
Помаранчеву революцію (листопад – грудень 2004 р.))

Ціннісні орієнтації	Середні рангові місця ціннісних орієнтацій осіб, які не підтримують дану акцію	Середні рангові місця ціннісних орієнтацій учасників акції та осіб, що її підтримували
Суспільне визнання	7	14
Творчість	15	11
Пізнання	13	10
Щасливе сімейне життя	3	9
Друзі	6	3
Здоров'я	1	6
Цікава робота	14	8
Кохання	2	5
Мир у всьому світі та у власній країні	9	4
Життєва мудрість	12	12
Активне діяльне життя	16	2
Свобода	17	1
Самостійність	10	7
Краса природи та мистецтва	11	15
Рівність	18	13
Впевненість у собі	5	16
Матеріально забезпечене життя	4	17
Задоволення	8	18

Формула «Гідність – Розвиток – Свобода» була палко підтримана учасниками Помаранчевої революції в листопаді-грудні 2004 р. (результати цього опитування були опубліковані на сайтах «Обозреватель» та радіо «Свобода» 8 грудня 2004 р.). Громадяни України не просто декларували ці

принципи й пріоритети, а обстоювали і захищали їх, вони домагалися їхнього визнання й виконання з боку влади [5, с. 77 – 81]. Отже, змістом сучасної української ідеї є головна мета поступу української нації й держави – цивілізаційне «повернення» України до Європи та її утвердження в колі цивілізованих народів, а шляхами досягнення цієї мети є Європеїзація, Демократизація та Відродження України: 1) європеїзація усіх сфер життєдіяльності українського суспільства й української держави на засадах як європейських принципів і цінностей, так і базових українських цінностей, смислових орієнтирів та духовних пріоритетів, 2) політичне, правове, економічне, соціальне, культурне і духовне відродження України, 3) зміцнення ролі суверенної правової держави як гаранта поступу й процвітання України та її громадян. Відомо, що без вільної, демократичної України немає вільної, безпечної і демократичної Європи. Втілення в життя української національної ідеї має велике міжнародне значення, оскільки цивілізаційне повернення України до Європи дозволить забезпечити не тільки більш чітку геополітичну визначеність європейської спільноти, але й її свободу, безпеку та самодостатність. Саме в цьому полягає сучасний Український Проект.

Сучасна українська ідея виражає не тільки головну культурну домінанту українців – реалізація своєї місії і творчого призначення, не тільки історичне покликання української нації – захист і розвиток європейських цінностей та виконання ролі південно-східного форпосту європейської цивілізації, але й виражає квінтесенцію тих корінних інтересів, здійснення яких сьогодні найбільше потребує український народ: сконсолідуватися як самобутня, самодостатня й процвітаюча нація, позбутися статусу колишньої російської та радянської колонії, повноцінно утвердитись в колі європейських народів. А все це стане можливим тоді, коли Україна та її громадяни створять правову державу і громадянське суспільство, зміцнять національну єдність, стануть справді вільними й розвинутими, навчатися обстоювати свої права та гідність і власною працею здобудуть собі достойний рівень життя.

Проведене дослідження показало, що витoki сучасної української ідеї сягають ще антських часів та доби Київської Русі, епохи Б. Хмельницького та Конституції П. Орлика, часів українського Відродження та Універсалів УНР, окремі «компоненти» сучасної української ідеї весь час «циркулювали» в українському суспільстві та були репрезентовані у творах найвидатніших представників української еліти. Так, ідея свободи почала утверджуватися на українських теренах ще з часів племен антів та склавинів, полян, древлян, уличів та інших, тобто витoki цієї ідеї сягають доби праукраїнських племен

(так, за даними Маврикія, племена склавинів і антів відзначались своєю великою любов'ю до волі і їх ніяким чином не можна було схилити до рабства; пізніше цю саму думку підкреслив Вольтер: «Україна завжди прагне до волі»). Ідея розвитку починає циркулювати в соціумі з часів утвердження українського етносу. Ідея людської, громадянської та національної гідності започатковується в добу націтворення. Вельми прикметним є той факт, що політичним кредо українського гетьмана Петра Дорошенка було гасло «Гідність України – найвищий закон!» Історія підтверджує, що такі високі принципи української нації є незнищенними, адже саме ідея людської, громадянської й національної гідності та гідного життя є найбільш популярною сьогодні, вона постійно домінувала у великому переліку різних ідей, починаючи з 1993 року [11].

Отже, проведене дослідження враховує не тільки громадську думку та масову свідомість сучасних громадян України, але й дає змогу простежити генезу української ідеї від її витоків і зародження до сучасного рівня розвитку. Виявляється, що українська національна ідея як важливий і складний феномен, не обмежується лише XVII – XX ст.ст., оскільки її семантично-сміслові витoki сягають у глибину віків – аж до ідеалів праукраїнців. Головні складові української національної ідеї визрівали поступово і поетапно (на рівні племені, етносу та нації). Спочатку постала ідея свободи (в добу племінного етапу розвитку українського народу), потім постала ідея розвитку (в добу утвердження українського етносу), і насамкінець, окреслилась ідея гідності (в добу становлення української нації). Ми бачимо, що сучасну українську ідею репрезентують саме ті ідеологеми і цінності, що притаманні українському народові історично, що викристалізувалися в «лоні» його етнокультури, що сформувалися в процесі його геополітичного розвитку та постання його національної культури. Проведене дослідження показало, що глибинний ґрунт сучасної української ідеї було закладено ще в антські часи; що, починаючи з епохи постання українського етносу вже можна простежити етнокультурну, знаково-символічну, нормативно-ціннісну та духовно-світоглядну спадкоємність українства в процесі його цивілізаційного поступу [11].

На жаль, українська національна ідея поки що не стала чинником солідаризації та колективної ідентифікації українських громадян, хоча її вправно використали як джерело легітимізації пострадянської влади ті політики, для яких принцип узгодження інтересів є набагато важливішим, ніж принцип узгодження цінностей. Боротьба за цінності триває й на рівні указів президентів України. Зокрема, Президент України В. Ющенко своїм Указом від 22 листопада 2005 р. започаткував державне свято «День Свободи». Президент

України В. Янукович своїм Указом від 30 грудня 2011 р. скасував День Свободи і переніс його святкування (через «численні звернення від населення») на 22 січня, об'єднавши таким чином це свято зі святом «Дня Соборності». Президент України П. Порошенко своїм Указом від 13 листопада 2014 р. започаткував свято під назвою «День Гідності та Свободи» (на відзначення Помаранчевої революції та Євромайдану).

1.7. Ціннісні пріоритети Революції Гідності (2013 – 2014 рр.)

Суспільно-політичні події (зумовлені корупцією, цинізмом, надмірною концентрацією влади в руках В. Януковича та його «сім'ї», а також його відмовою від законодавчо закріпленого курсу держави на Євроатлантичну інтеграцію), які відбувались в Україні з 21 листопада 2013 р. до 20 лютого 2014 р., сьогодні називають Революцією Гідності. Більшість аналітиків застосовують поняття «Євромайдан» для означення першого етапу Революції Гідності, а також форм і методів проведення протестних акцій.

Перший етап Революції Гідності розпочався 21 листопада 2013 р., коли уряд М. Азарова на своєму засіданні прийняв розпорядження, згідно з яким процес підготовки до підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами, а також дію рішення Кабінету міністрів України від 18 вересня 2013 р. було призупинено. Влада заявила, що це рішення ухвалене «в інтересах національної безпеки» України. Після цих заяв на Майдані Незалежності почали збиратися перші протестувальники.

29 листопада 2013 р. (після не підписання В. Януковичем Угоди у Вільнюсі) продовжувались акції на підтримку європейської інтеграції України. У ніч з 29-го на 30-те листопада близько 100 учасників Євромайдану, які розташувались на Майдані Незалежності, були розігнані з надмірним застосуванням сили, «Беркутівці» били людей кийками й ногами, було травмовано десятки громадян. Приводом для цього кривавого розгону протестувальників стало «встановлення Новорічної ялинки». 30 листопада на Михайлівській площі (де перебувала значна частина травмованих протестувальників) відбувся стихійний мітинг, на якому зібрались тисячі громадян. Лідери опозиційних партій В. Кличко, О. Тягнибок і А. Яценюк створили Штаб національного спротиву.

Наступний розвиток подій отримав назву «Єврореволюція», або Революція Гідності, адже від 1-го грудня 2013 р. (коли на вулиці Києва вийшло до 1 млн. протестувальників, а в Будинку профспілок було створено координаційний

центр Євромайдану – Штаб національного спротиву) аж до «кривавого четверга» 20-го лютого 2014 р. (коли на барикадах Революції Гідності загинула найбільша кількість протестувальників) громадяни України справді захищали свою особисту, національну й громадянську гідність, гідність своєї держави, гідність своїх батьків і дітей.

З 20 по 28 січня 2014 р. дослідницька група Центру українознавства філософського факультету КНУ імені Тараса Шевченка вивчала ціннісні орієнтації учасників Революції Гідності та осіб, що підтримували цю акцію (усього 350 респондентів), а також ціннісні орієнтації осіб, що не підтримували цю акцію (також 350 респондентів) [6; 7; 10]. Результати дослідження (тобто ціннісні орієнтації респондентів, які підтримували і не підтримували Революцію Гідності (січень 2014 р.)) представлені у таблиці 4.

Таблиця 4

**Дані дослідження
(ціннісні орієнтації респондентів, які підтримували і не підтримували
Революцію Гідності (січень 2014 р.))**

Ціннісні орієнтації	Середні рангові місця ціннісних орієнтацій осіб, які не підтримують дану акцію	Середні рангові місця ціннісних орієнтацій учасників акції та осіб, що її підтримували
Суспільне визнання	7	9
Творчість	16	12
Пізнання	14	11
Щасливе сімейне життя	4	10
Друзі	8	4
Здоров'я	1	8
Цікава робота	12	7
Кохання	2	5
Мир у всьому світі та у власній країні	9	6
Життєва мудрість	13	15
Активне діяльне життя	15	2
Свобода	18	1
Самостійність	11	3
Краса природи та мистецтва	10	14
Рівність	17	13
Впевненість у собі	3	16
Матеріально забезпечене життя	5	17
Задоволення	6	18

Аналіз уявлень учасників Революції Гідності про сучасну українську національну ідею дозволив з'ясувати, що вони палко бажають, щоб Україна перетворилась на ціннісний простір гідності, розвитку і свободи. Вони прагнуть відстояти й утвердити свою людську, громадянську й національну гідність; вони прагнуть гідного життя, а не тривіального добробуту та матеріальної забезпеченості; вони хочуть, щоб це було достойне життя в достойній країні, якою керують достойні лідери; вони хочуть жити в державі, гідність якої не буде принижуватися. Вони прагнуть бути гідними представниками своєї Батьківщини, вони хочуть гордитися своєю державою, яка заслуговує на те, щоб посісти гідне місце в колі цивілізованих народів. Ідеологема «Гідності» пов'язується в українській суспільній свідомості з ідеєю прав людини та ідеєю суспільства рівних можливостей. Але, на жаль, гідність громадян України принижують і зневажають низькі пенсії й зарплати, принизливі компенсації та податки для пенсіонерів, тиск адмінресурсу, свавілля влади, висування на найвищі посади людей малограмотних і некомпетентних (а іноді ще й з кримінальним минулим), «тінізація» економіки, криміналізація влади, її повна зневага до закону, тиражування різних форм зневаги і приниження, маніпуляцій і залякування, шантажування і насилля, тиражування уявлень про другосортність і неповноцінність української людини, запровадження технологій мовного, релігійного, регіонального, національного, державного, духовно-світоглядного розколу України тощо. Все це є наругою над людською гідністю, а не забезпеченням гідного Людини життя [6; 7; 10].

Науковці Центру українознавства спрогнозували ще у 2001 р., що скоро прийде час, коли громадяни України будуть масово обстоювати такі загальнонаціональні ціннісні пріоритети, як Гідність, Розвиток, Свобода. У цьому контексті зроблені висновки про те, що вже відбулась Революція Свободи (Студентська революція на граніті, рух за Незалежність України у 1989 – 1991 рр. та Помаранчева революція 2004 р.), а також Революція Гідності (листопад 2013 р. – лютий 2014 р.). Революція Розвитку (тобто обстоювання громадянами України саме європейського (а не євразійського чи іншого) шляху розвитку суспільства і держави) може відбутися незабаром, якщо влада не буде здійснювати відповідні соціально-економічні та політико-правові реформи. Потрібно мати на увазі, що спільні цінності, які були зневажені й поставлені під загрозу певними обставинами, завжди стають джерелом ще більш потужної енергії спільноти. Українське суспільство продемонструвало цю закономірність під час Помаранчевої революції 2004 р. та в процесі Революції Гідності 2013 – 2014 рр., коли були актуалізовані не тільки свобода, людська гідність,

самоповага та взаємоповага, але й відбулось громадянське пробудження всього суспільства, що зумовило його вихід зі стану «непритомності» та його здатність відповідально дивитися у майбутнє, обстоюючи й захищаючи спільні ціннісні пріоритети та спільне майбутнє [6; 7; 10].

Загальний процес трансформації ціннісних орієнтацій громадян України у 1983 – 2016 рр. [6; 7; 10] відображений у таблиці 5.

Таблиця 5

**Дані дослідження
(трансформація ціннісних орієнтацій громадян України у 1983 – 2016 рр.)**

Ціннісні орієнтації	Середні рангові місця						
	1983 – 1987 рр.	1988 – 1992 рр.	1993 – 1997 рр.	1998 – 2002 рр.	2003 – 2007 рр.	2008 – 2012 рр.	2013 – 2016 рр.
Суспільне визнання	6	9	9	9	12	16	14
Творчість	12	15	15	14	15	11	12
Пізнання	8	7	10	8	11	9	11
Щасливе сімейне життя	5	3	4	4	3	3	9
Друзі	4	4	5	5	4	4	3
Здоров'я	7	5	1	1	1	1	1
Цікава робота	9	8	7	6	7	6	10
Кохання	3	2	3	2	2	2	4
Мир у всьому світі та у власній країні	1	1	6	7	9	15	2
Життєва мудрість	13	11	16	15	14	13	13
Активне діяльне життя	2	6	2	3	5	8	7
Свобода	16	14	12	11	8	7	5
Самостійність	10	10	8	12	13	10	8
Краса природи та мистецтва	15	18	17	18	18	18	17
Рівність	14	12	13	16	16	17	15
Впевненість у собі	11	13	14	13	6	5	6
Матеріально забезпечене життя	18	17	11	10	10	12	16
Задоволення	17	16	18	17	17	14	18

Отже, трансформація ціннісних орієнтацій громадян України в 1983 – 2003 роках відбувалася поступово, не революційним, а еволюційним шляхом. Але в 2004 – 2013 роках ці трансформації стали більш радикальними, а в 2014 – 2016 рр. – революційними (це стосувалося, в першу чергу, таких цінностей, як Мир у

всьому світі і у власній країні, Щасливе сімейне життя, Цікава робота, Свобода, Самостійність, Матеріально забезпечене життя, Задоволення та ін.).

Застосування теоретичних та емпіричних засад, розроблених Ш. Шварцем, дає змогу не тільки вивчити базові цінності того чи іншого народу, але й дослідити аксіологічну специфіку країн Європейської цивілізації, порівнюючи ціннісні профілі різних країн. Використання методики Ш. Шварца дозволило виділити блок базових цінностей української культури (це ті фундаментальні норми і принципи, які забезпечують цілісність соціальних систем і національних спільнот, оскільки в них виражається особлива значимість певних матеріальних і духовних благ для існування і розвитку даних систем і спільнот), які траншуються від покоління до покоління. При цьому представникам старшого покоління більш властивий потяг до стабільності і визначеності, а представникам молодого покоління – прагнення до динамічності та мінливості.

Упродовж 1991 – 2016 рр. дослідницька група Центру українознавства вперше виявила й проаналізувала трансформації базового ціннісного профілю сучасного українства. З'ясувалося, що упродовж 1991 – 2009 рр. сформувався базовий ціннісний профіль сучасного українського суспільства, який в 2010 – 2013 рр. був помітно деформований (перша цифра представляє дані за 2004 – 2009 рр., а друга – дані за 2010 – 2013 рр.: Доброзичливість (4,62 / 4,59); Універсалізм (4,58 / 4,55); Самовираження (4,53 / 4,47); Традиційність (4,49 / 4,46); Безпека (4,43 / 4,58); Майстерність (4,37 / 4,39); Рівноправність (4,33 / 4,20); Автономія (4,21 / 4,13); Гармонія (4,06 / 4,02); Конформність (3,88 / 4,22) [10, с. 52 – 69].

Базовий ціннісний профіль українства в 2014 – 2016 рр. став таким: Доброзичливість (4,60); Універсалізм (4,59); Самовираження (4,57); Традиційність (4,55); Безпека (4,58); Майстерність (4,42); Рівноправність (4,34); Автономія (4,26); Гармонія (4,24); Конформність (4,32). Такі цінності, як Доброзичлення; Універсалізм; Самовияв; Традиційність; Безпека; Майстерність; Рівноправність; Автономія; Гармонія; Конформізм «резонують» із системою європейських цінностей. При цьому поєднання Самовияву й Універсалізму свідчить про потяг українців до справедливості й толерантності; Універсалізму й Доброзичлення – про альтруїстичну спрямованість; Традиційності й Конформності – про прагнення зберегти стабільність за рахунок добровільного самообмеження й підпорядкування; Конформності й Безпеки – про прагнення захистити порядок, стабільність та соціальну гармонію; Самовияву й Майстерності – про творчу спрямованість.

Порівняння ціннісного профілю України з профілями інших країн показує, що особливо близькі до нього профілі Польщі та Словаччини. Більш помітно відрізняється ціннісний профіль України від профілів Естонії та Великобританії. Ієрархії середніх значень цінностей у Швеції та Данії теж корелюють з українською ієрархією цінностей позитивно. Населення України в середньому характеризується більш високою, ніж більшість інших країн-учасниць дослідження, орієнтацією на цінності Збереження (Безпека, Конформність, Традиція) і найвищою орієнтацією на цінності Самоутвердження. При цьому у своїй сильній орієнтації на Збереження Україна не самотня; від українського населення статистично значимо не відрізняється населення Польщі, Греції, Іспанії, Ірландії та Словаччини. Що стосується орієнтації на Самоутвердження, то в цьому відношенні Україна унікальна і значимо відрізняється від усіх інших країн [10; 12; 20].

У громадян України домінують цінності Доброзичливості, Універсалізму, Безпеки, Традиційності, Конформності. Крім цього були виявлені відмінності цінностей мешканців України від інших європейців, оскільки цінності Безпеки, Традиції і Конформності виражені в Україні сильніше: 1) Україна з Безпеки випереджає всі країни, крім Греції, Естонії, Польщі, Угорщини, з якими у громадян України немає значних відмінностей; 2) за Конформністю Україна випереджає всі країни, крім Норвегії, Польщі, Словаччини, Чехії, з якими немає значних відмінностей; 3) за Традиційністю Україна випереджає 16 країн, відстає від Греції і не має значущих відмінностей зі Словаччиною, Португалією, Польщею, Ірландією, Іспанією, Словенією; 4) за Доброзичливістю Україна випереджає Словенію і не має значущих відмінностей зі Словаччиною, Чехією, Португалією, Угорщиною, Грецією та Польщею; 5) за Універсалізмом Україна займає середню позицію, не відрізняється значимо від 10 країн, відстає від 6 і випереджає 7 країн, не має значущих відмінностей з країнами Бенілюксу, з Іспанією, Німеччиною, Ірландією, Норвегією, Данією, Угорщиною та Великобританією [10; 12; 20].

Проведене дослідження показує, що, попри деякі деструктивні впливи на ціннісно-смысловий універсум українського суспільства у 2010 – 2013 рр., базові цінності українців є екзистенційними, екофільними та персоналістичними. Деструктивні трансформації таких цінностей як Рівноправ'я та Автономія треба обов'язково подолати, адже вони є аксіологічною і моральною базою соціальної відповідальності та дуже важливі для підтримки й розвитку демократії. Відновлення значущості цінностей Майстерності й Автономії є підґрунтям і ціннісною базою для розвитку

вільного підприємництва. А посилення цінностей Самовияву і Майстерності є аксіологічною базою для окреслення української трудової етики та утвердження творчого призначення українців. Найбільш потужними чинниками, які визначають семантичний простір ціннісно-мотиваційної структури всіх груп респондентів, є Толерантність, Доброчинність, Самоопанування, які можна назвати базовими ціннісними тенденціями українців. Одержані результати демонструють не тільки досить значний виховний потенціал системи базових цінностей українців, але й «національний внесок» українців у систему як європейських, так і загальнолюдських цінностей, адже останні загальнолюдські тенденції (процеси глобалізації й інформатизації, боротьба з тероризмом і екологічними проблемами та ін.) свідчать, що базові цінності українців є своєрідною «відповіддю на глобальні виклики часу», оскільки людство шукає нові стратегії взаємодії та життєдіяльності на планеті Земля, і у зв'язку з цим українська миролюбність, толерантність, екофільність, доброчинність, неагресивність, неекспансивність і шанобливість до інших культур набувають загальнолюдського звучання. Цей «український внесок» у процес поступу людської цивілізації підтверджує поступове зростання пріоритетності ідеалів ненасильництва, природозбереження та гуманістичних цінностей в системі нових світоглядних орієнтирів людства.

Для порівняння варто згадати результати опитування «Євробарометру» щодо цінностей мешканців європейських країн, яке було проведене кілька років тому на замовлення Єврокомісії. На першому місці для опитуваних у 27 країнах ЄС виявилися права людини (37%), потім у списку – мир (35%), демократія (34%), верховенство закону (22%), повага до інших культур (17%), солідарність (15%), повага до життя людини (14%), рівність (13%), особиста свобода (11%), толерантність (10%), самовираження (4%), а на останньому місці у переліку цінностей – релігія, яка виявилася важливою для 3% респондентів [28]. Результати цього опитування дуже схожі з результатами наших досліджень.

Висновки

Проведене дослідження показало, що сьогодні громадяни України перебувають у ситуації ціннісної еволюції. Швидко змінюються їх ціннісно-сміслові поля, багато людей відчувають тривогу, страх, невпевненість у своєму майбутньому і т.п. Поглиблюються суперечності між усвідомленням необхідності прийняття нових цінностей і суспільних ідеалів, пошуком нового ціннісного консенсусу, а також наявними орієнтирами, які зафіксовані в

особистій та суспільній системах цінностей. Актуалізується потреба у формуванні нової системи цінностей, яка могла б служити основою стабільного цивілізаційного поступу України в умовах глобалізації та кардинальних соціокультурних трансформацій.

Таким чином, сьогодні, після Революції Гідності, коли політично активні українські громадяни яскраво виявили свою колективну суб'єктність, ціннісні пріоритети та прагнення до національного самоопанування, постає нагальна потреба не тільки у відновленні консолідуючого, націєтворчого й цивілізаційного значення всіх громадських установ, які зможуть позитивно вплинути на формування в Україні громадянського суспільства та зрілої політичної нації європейського типу, але й у «аксіологічній революції», яка б докорінно трансформувала посттоталітарні, постімперські та пострадянські уявлення й стереотипи доволі великої кількості громадян України. Адже основними перешкодами на шляху становлення української модерної нації є деукраїнізоване та «радянське» населення, якому нав'язані неадекватні тоталітарні радянські міфологеми й стереотипи, а також певні українофобські тенденції. Для формування української модерної нації потрібно грамотно захищати національні інтереси, інтегрувати національні меншини в українське суспільство (без втрати їхньої культурної самобутності), активізувати формування громадянського суспільства, націоналізувати власний інформаційний простір, подолати нав'язану Україні регіональну фрагментацію, розширити простір української мови і культури, відновити історичну пам'ять українців, припинити процеси лінгво-етнічної міксації та інформаційні диверсії в українських ЗМІ, знівелювати вплив тоталітарних міфологем, стереотипів та українофобських тенденцій, розвивати у громадян України співпричетність до своєї держави, політичну культуру, демократичність і толерантність, популяризувати національні цінності.

У наш час досягнення Європейської цивілізації «пронизують» практично весь світ, а європейська науково-технологічна, культурна та економічна експансія значно ефективніша за збройну агресію. Європейська ідентичність базується, в першу чергу, на спільних європейських цінностях, саме тому європейська орієнтація повинна стати не тільки одним з напрямків зовнішньої політики України, а й стратегічним вектором внутрішньої трансформації українського суспільства. Європейський вибір, європеїзація України, відданість європейським цінностям, запровадження європейських стандартів життя мають стати важливими геополітичними, економічними та соціокультурними Стратегемами для нашої держави.

ГЛАВА 2. ИРОНИЯ В ПРОСТРАНСТВЕ ДЕТЕКТИВНОГО ДИСКУРСА

Введение

Если раньше в силу отнесенности детектива к низкому жанру, специалисты почти не уделяли ему внимание, то на рубеже веков положение изменилось. Детектив завоевал авторитет и активно исследуется так же серьезно, как и другие литературные феномены. Пишутся не только статьи, но диссертации [1] и монографии [2], изучается связь детектива с традиционными литературными жанрами [3], постулируются все новые виды детективов, выделяется даже особый постмодернистский детектив [4], изучается его логика, обнаруживая чуть ли не все виды логики: от женской до диалектической [5], отмечается связь детектива с философскими и культурными тенденциями [4]. Особое внимание уделяется ироническому детективу [6; 7]. Обсуждаются не только литературоведческие, но культурологические, методологические, философско-мировоззренческие, философско-гносеологические проблемы, так или иначе представленные в детективной литературе. Иными словами, детектив превращается в своеобразную трансдисциплинарную проблему, особенно в связи с возникновением жанра иронического детектива, поскольку ирония является пересечением интересов едва ли не всех гуманитарных дисциплин. Уровень исследований, как и уровень самих детективов, разный. Так, весьма сомнительно искать в детективах диалектическое мышление, поскольку смысл диалектики был в том, чтобы адекватно объяснить процесс развития, а не подменять собой элементарные логические операции. Поэтому не стоит говорить об особом диалектическом мышлении или, как нынче модно, об особом нелинейном мышлении там, где требуются обычные формально-логические процедуры. Дай бог, чтобы авторы и их герои (и литературные критики!) усвоили обычную логику, дабы не произошло казуса, как с Шерлоком Холмсом, который вместе с А. Конан Дойлем был уверен (и до сих пор во всех многочисленных экранизациях уверен!), что в своих расследованиях применяет дедукцию, хотя на самом деле пользовался преимущественно индукцией.

2.1. Особенности иронии в ироническом детективе

Удачной классификации детективов пока нет, они различаются по разным основаниям. В частности, весьма спорно выделение именно постмодернистского детектива, поскольку практически все современные

детективы в той или иной степени восприняли постмодернистское миропонимание, как, впрочем, и вся современная литература, не зависимо от того, осознают ли это авторы и читатели.

Связь постмодернистских установок с детективными формулами неоднозначна: неопределенность и даже множественность истин, как постулат постмодернистской методологии, на первый взгляд не соответствует определенности и однозначности истины, к которой должен прийти сыщик, найдя убийцу. Но вряд ли в этом следует усматривать кризис детективного жанра, как полагают некоторые авторы: «Эпоха постмодерн, декларирующая идею множественности истины, поставила под вопрос сам факт возможности дальнейшего развития жанра детектива в его классическом варианте. Детектив начал отодвигаться на периферию современной формулы, уступая место триллеру» [8, с. 411]. Ведь любое исследование сложного, многомерного явления, будь то научное, инженерное или криминальное, всегда даст разные варианты, а каждый вариант при всей его сложности может быть рассмотрен как однозначное истинное решение изначально одномерной задачи. Детективное расследование как раз и представляет собой такой вариант однозначной задачи с однозначным решением. Выше процитированный автор прав в другом, что отмечено чуть ли не всеми литературоведами: «в конце прошлого века детектив вновь решительно заявляет о себе, выступая на этот раз в виде своей атипичической разновидности – иронического детектива, который сегодня можно с уверенностью называть одним из фаворитов формульной литературы» [8, с. 411].

Впрочем, это не означает, что классический детектив ушел в прошлое. Просто он осовременился различными элементами, почерпнутыми из всевозможных жанров: от любовного романа до триллера, от исторического романа до фантастики. Ну и, разумеется, как отражение проблем эмансипации женщин, полового и гендерного равноправия, феминизма, появился женский детектив, где сыщиком является женщина. Автор тоже, как правило, женщина. Поскольку, несмотря на равноправие, женщине объективно труднее выполнять роль сыщика, был найден удачный жанр женского иронического детектива.

Женский иронический детектив, судя по названию, должен иметь свою специфику, хотя она порой трудно уловима. Действительно, редкий детектив обходится вообще без иронии. Можно вспомнить ироничность и Шерлока Холмса, и Эркюля Пуаро. А Арчи Гудвин у Рекса Стаута вообще подлинное воплощение иронии. Но, все же подобные детективы никто не назовет ироническими. Пожалуй, для чистоты жанра необходимо, чтобы иронично

была представлена святая святых детектива – сама работа сыщика. Такая задача весьма непростая, поэтому к жанру иронического детектива часто относят и пародию, и просто детективные произведения с избытком смешных ситуаций. Последнее нередко наблюдается тогда, когда непрофессионал, особенно женщина, ведет расследование. Но суть расследования в этих произведениях всегда отличается опасностью и серьезностью, в конечном счете логичностью и строгостью, к тому же высокой нравственностью, а по этим поводам иронизировать не так просто.

Не все женщины-детективисты пишут женские иронические детективы. Известная американская писательница Сара Парецки производит «крутой» детектив. Ее героиня В. И. Варшавски не уступает мужчинам ни в чем: ни в логике, ни в драке, но при этом еще имеет преимущество женской интуиции, привлекательной внешности и др. Хотя сама героиня весьма иронична, в целом романы Парецки о ней, например, «Заказное убийство», отнюдь не ироничны. То же самое можно сказать относительно Сью Графтон и ее героини Кинси Милхоун, которая занимает почетное место среди «крутых» сыщиков-мужчин. Вероятно, их романы могут быть включены в особый жанр – женский крутой детектив.

Женский иронический детектив приобрел большое распространение. В поисках причины этого некоторые авторы полагают, что иронический детектив создает идеально-правильную реальность: «они создают некую иллюзорную, идеально-правильную реальность, с которой жизнь «за окном» не имеет ничего общего» [9, с. 222]. А популярность детективов объясняют стремлением спрятаться от пугающей действительности в вымышленном мире [10, с. 152]. С этим трудно согласиться, поскольку детективами увлекаются не только те, кто пугается окружающей действительности и стремится к иллюзорному миру, но также и бесстрашные люди, люди не склонные увлекаться иллюзиями и т.д. В том-то и дело, что реальность иронического, как и любого другого, детектива не идеально-правильная, она имеет «темные», страшные, злые «неправильные» стороны, и она весьма похожа на «реальность за окном», во всяком случае в представлениях автора, а заодно и читателя, особенно в тех сферах, с которыми читатель мало соприкасается и не всегда адекватно их воспринимает, чего-то боится, чему-то завидуя, о чем-то мечтая. Реальность иронического детектива сходна с реальностью читателя, как действительной, так и воображаемой, «додуманной», иначе это был бы другой жанр – фантастика. Детективная реальность часто выглядит упрощенной, как, впрочем, и любая литературная реальность, а в женском ироническом детективе, вообще, как

театрально-кукольная, хотя и очень похожая на настоящую, легко узнаваемую. В ней довольно просто жить, хотя изредка бывает и страшно, и печально, она, преимущественно, не отягощена глубокими мудрствованиями и имеет относительно простые способы решения проблем. Главное, что детективный мир читателю понятен, а интерес обеспечивается захватывающим сюжетом. Читатель, мысленно участвуя в расследовании, чувствует себя на равных с самыми гениальными сыщиками, а ирония в детективе добавляет еще одно немаловажное качество – чувство превосходства над персонажами и даже над сыщиками.

Известный литературовед Н. Фрай, создавая теорию пяти литературных модусов, отметил, что, в отличие от мифа, легенды, героики, обыденности, пятый модус – иронический – сообщает читателю чувство интеллектуального превосходства над изображаемым [11]. Чувство превосходства напрямую связано со смеховым качеством иронии – насмешкой. Именно в смехе, насмешке реализуется чувство превосходства над осмеянным, как свидетельствуют Платон, Аристотель, Гоббс, Ницше и другие творцы так называемой «теории превосходства» [12].

Немаловажно, что выдуманный автором мир, в чем-то очень похожий и немножко непохожий на реальный, в одном отношении не просто похож, а идентичен миру реальному – в когнитивных, логических и эмоциональных проявлениях персонажей. Поэтому так интересно читателю вместе с сыщиком вычислить преступника, преодолевая страх, решая логические задачи, выдвигая гипотезы и проверяя их, анализируя факты, отдаваясь игре воображения, т.е. играть в насыщенную интеллектуальную и эмоциональную жизнь, где обеспечен конечный успех, и побеждает порядок, логика, разум. Это интуитивное убеждение, что мир (божественный или природный) разумен и упорядочен, а человеческий разум, как его часть, может уловить, познать эту разумность и закономерность, построив разумное человеческое сообщество, которое в состоянии решать любые задачи и головоломки, прогрессируя в своей разумности, особенно характерно для мировоззрения Нового времени, эпохи Разума и Просвещения, идеалы которых предопределили мировоззренческие установки в классической науке, литературе, искусстве, и, конечно же, в классическом детективе.

Кризис такого разумного миропонимания четко осознан постмодернизмом. Широкое распространение постмодернистского мироощущения, в котором на место уверенности ставится сомнение, на место порядка – хаос, на место закономерности, поступательности – игра и вариативность, на место

определенности и однозначности – неопределенность, на место разума – интуиция и чувство, на место расчета – порыв на место закономерности – случайность, на место серьезности – ирония. Причем ирония пронизывает все сферы интеллектуальной деятельности: от философии до детектива.

Не только иронический, а вообще, современный детектив, по-видимому, без иронии не возможен. Во-первых, мировоззрение современного человека пронизано иронией (хотя и не только ею), что верно подметили представители постмодернизма. И современные авторы привносят постмодернистское, в том числе ироническое, мироощущение в свои произведения. Это касается и детективно-приключенческой литературы высокого уровня, и произведений так называемой «формульной литературы», в которой трафаретно повторяются типовые сюжеты, образы, коллизии и прочие «формулы» [13, с. 5; 14; 15]. Правда, следует подчеркнуть, что, хотя термин «формульная литература» нередко используется как негативная оценка литературы массового спроса, рассчитанной на непритязательного читателя, все же и «высокая» литература нередко становится популярной и в этом смысле «массовой», да и часто пользуется теми или иными литературными формулами. Происходит своеобразная «мутация» жанров высокой и массовой культур [16, с. 15], «тестирование границ» элитарной и популярной культур [15, р. 29]. С другой стороны, в наше постмодернистское время размывания границ и взаимопроникновения культур, стилей и жанров формульная литература может быть весьма высокого качества. Но в таком случае весьма затруднительно определить жанр детектива. Некоторые исследователи относят исторические романы Б. Акунина, особенно фандоринского цикла, к ироническому жанру [17], а его романы из серии «Провинциальный детектив» о монахине Пелагии к женским ироническим детективам [18].

Детектив за счет огромного разнообразия его форм предоставляет, пожалуй, наибольшие возможности для реализации бесконечно многообразных свойств иронии. Но полнее всего здесь проявляется так называемая эпическая ирония. Выдающийся писатель и мыслитель Т. Манн, признанный специалист по эпической иронии, подчёркивал, что ирония обеспечивает взгляд с высоты свободы и объективности, но в то же время может быть не только злобно-насмешливой, но и лиричной, с грустной, шадящей улыбкой, наполняться любовью и нежностью [19, с. 278]. В таком качестве эпическая ирония обнаруживает едва ли не все оттенки насмешки, но особенно сочувственной и смягчающей первоначальные оценки. Женский иронический детектив, как раз и

отличается такой щадящей иронией, с мягкой незлобной насмешкой. Похоже, что такой детектив может написать только женщина. Мужчинам, вероятно, это не под силу.

2.2. Детектив и нарратив

Современный детектив, в том числе иронический, соответствует классической формуле: сыщик и преступление, чаще всего убийство, которое сыщик раскрывает. Поэтому в детективе переплетены, как правило, две истории: первая – это история раскрытия преступления, которая может включать и историю самого преступления, и вторая – история мыслительного процесса, который привел к раскрытию преступления. Это можно представить как один детективный нарратив: «от преступления к его раскрытию через цепь дедуктивных умозаключений» [20, с. 46]. Но существенно, что нарратор ведет читателя по четкой схеме (формуле), предопределяющей сам сюжет, а также мысли, эмоции, установки, переживания читателя. Нарратив носит игровой характер, «читатель вовлекается в игру, в которой он знает все фигуры, все правила, может быть, даже исход, но получает удовольствие просто от того, что следит за теми минимальными вариациями, с помощью которых победитель достигает цели» [20, с. 263]. Нарративная конструкция детектива позволяет четко показать предопределенность цели, итога, к которому движется повествование: раскрытие преступления, победа добра над злом, торжество справедливости. Такая упорядоченность, конечная предсказуемость, дает читателю ощущение удовлетворенности от созерцания идеального мира, где в итоге «отсутствует беспорядок, двусмысленность, неопределенность» [14, с. 50].

Разумеется, что кроме собственно нарратива, то есть истории, определяющей фабулу произведения от завязки до развязки, в детективном тексте представлены и ненарративные структуры: описания, рассуждения, диалоги, обобщения, перформативность и др. Они порой не имеют прямого отношения к сюжету. Существенно, что именно в них, преимущественно и представлена ирония. Сам же нарратив иронизированию поддается с трудом. А ведь он является доминирующим, системообразующим фактором. Можно взять в качестве примера романы популярной польской представительницы женского иронического детектива Иоанны Хмелевской. Они перенасыщены именно ненарративными компонентами произведения, особенно описаниями и обобщениями. Описываются всевозможные действия, поступки, не имеющие отношения к сюжету, а также их обсуждения, сплетни, зарисовки пиршеств и

различных бытовых подробностей. Так, в романе «Бычки в томате», как, впрочем, и в других произведениях, имеется неожиданно большое количество персонажей, большинство из которых не имеет никакого отношения к фабуле. Но все персонажи, по-своему колоритны и интересны, а главное, своими мыслями, эмоциями, поступками, рассуждениями, представляют огромное поле для иронии. Текст читается легко и с интересом благодаря этой иронии, сквозящей буквально в каждом слове. А сам детективный нарратив, реализующий фабулу, отодвигается куда-то на второй план и отнюдь не выглядит захватывающим и иронично окрашенным.

Пожалуй, больше всего соответствует своему названию иронические детективы Шарля Эксбрайи, особенно его «Очаровательная идиотка». Ведь от иронии требуется, чтобы истинный смысл противоречил высказанному и ощущалась насмешка. Хотя внешне ирония отличается серьезностью высказываний, но по сути это всегда насмешка. Она может быть разной: доброй или злой, мягкой или жесткой, юмористической или саркастической. На первый взгляд, Эксбрайя иронизирует над всем подряд: и над разведками, как советскими, так и английскими, и над штампами идеологической борьбы, и над «истинно английскими» манерами, и над семейными ценностями, и над самими детективно-шпионскими штампами. Между тем вполне очевидно, что саркастическая и жесткая насмешка относится к советской разведке и к советским идеологическим клише, а добрая и мягкая насмешка распространяется на отношение персонажей к общечеловеческим ценностям: семье, любви, культурным традициям.

Главное, что авторская ирония проникает внутрь самого нарратива. Иными словами, не только практически любой абзац его романа соответствует требованию ироничности, но также сюжет и развязка, тем более, что предугадать финал в названном романе невозможно. Женский иронический детектив, напротив, предсказуем, хотя бы в том, что преступление раскрывается и преступник наказывается или, как минимум, осуждается со всей серьезностью, а по поводу самого преступления никакой иронии не предполагается. В этом смысле женский иронический детектив не дотягивает до своей иронической сути.

В ироническом детективе, как и в классическом детективе, всегда торжествует норма, чаще всего моральная, в крайнем случае социальная или юридическая. Необычным, с точки зрения детективной классики, является обязательное использование иронии по поводу сыщика – Героя и Победителя. Существенно, что часто сыщик не является профессионалом, и не всегда

пользуется классическими рациональными, логическими, аналитическими методами, закономерно приводящими к успеху. Именно это и создает дополнительное пространство для иронии в самом нарративе. Сыщик-любитель часто руководствуется интуицией, наитием, вдохновением, озарением, странными ассоциациями, причем ему всегда помогают всякие случайности, но, тем не менее, успешно расследуется преступление. Здесь можно усмотреть иронию по поводу самого расследования. В таком случае, ирония, хотя бы частично, присуща самому детективному нарративу. Такое ироническое «осюжечивание» является важной отличительной чертой детективного дискурса. Представляется, что именно эти характеристики должны быть ответственны за отнесение произведения к жанру иронического детектива.

К сожалению работ, посвященных анализу детективного нарратива не так много [21] и они ограничены, в основном, рамками профессиональной специализации филологов. Между тем, эта проблема трансдисциплинарная и, кроме всего прочего, имеет огромное практическое значение. В современном обществе ширятся конспиралогические ощущения, пользуются популярностью всевозможные теории заговора, продуцируется в массовое сознание подозрительность и недоверие, внедряются всевозможные мифы о тайных невидимых силах, определяющих судьбу индивидов, народов, государств и всего мира. У подобного рода теорий и мифов общая с детективом нарратологическая структура. Ее изучение различными дисциплинами, особенно в плане возможностей иронического контекста, поможет развенчанию нелепых предрассудков и мифов и оздоровлению общества.

2.3. Ирония в историческом детективе

Современный детективный дискурс производит многообразные модифицированные, гибридные формы. Такие гибридные детективы включают в себя огромную палитру: от элементов любовного романа до серьезных рассуждений на злободневные политические, экономические, глобально-мировоззренческие темы. Подобное переплетение жанров и «формул» вполне закономерно и предсказуемо в наше постмодернистское время мировоззренческого хаоса и эклектизма.

Исторический детектив тоже не является исключением, являя собой довольно сложную мозаику расследования, любовной интриги, мировоззренческих рассуждений. Однако, это наиболее трудный жанр, требующий специальных знаний и огромной эрудиции. Действительно, воссоздать точную атмосферу прошлого способен только глубокий знаток,

специалист – историк, культуролог. Тут сразу на память приходит У. Эко, особенно его «Имя розы». Но он – особый феномен, сумевший передать атмосферу и реалии средневековья, в частности жизнь средневекового монастыря, при помощи детективного сюжета, который был лишь средством решения культурологической задачи. У писателей-детективистов ресурсы ограничены, подобными глубокими знаниями они, как правило, не обладают, да и цели у них другие, поэтому исторический контекст служит лишь фоном повествования, хотя и немаловажным, порой определяющим персонажи, методы расследования и пр. В целом писатели-детективисты не могут точно передать мысли и чувства людей прошлого, как это сделал тот же Эко. Он, кстати, приводит характерный пример, комментируя свой роман «Имя розы»: «Однажды на даче мы жгли костры, и жена укоряла меня, что я не смотрю на искры, как они взлетают к вершинам деревьев, к электрическим проводам. Прошло время. Она прочла главу о пожаре и спросила: «Значит, ты все-таки смотрел на искры?» Я ответил: «Нет. Но я знаю, как на них смотрел бы средневековый монах» [22, с. 435]. Профессиональные писатели на подобное знание-понимание претендовать не могут, что в общем-то нормально и не должно осуждаться. Но некоторые авторы пытаются соответствовать высоким требованиям исторической достоверности. Среди них Борис Акунин, произведения которого, в этом плане заслуженно высоко оцениваются специалистами. Но...

Не имея цели критиковать Б. Акунина, хочется отметить следующее, как говорят, не в осуждение, а в рассуждение. Автор, изображая некоторую конкретную историческую ситуацию XIX-XXв., умело расцвечивая ее то спецификой терминологии, то особыми стилистическими фигурами, то точными характеристиками узнаваемых исторических лиц, хотя и обозначенными, на всякий случай, другими фамилиями, обязательно наполняет этот, по-своему экзотический, исторический контекст современными проблемами, о которых тогда люди не думали, и заставляет своих героев мыслить и чувствовать так, как люди тогда не могли мыслить и чувствовать. Это осовременивание мировоззрения и мироощущения персонажей и даже явная анахронизация придает своеобразную прелесть произведениям Акунина. Похоже, без этого вообще невозможно обойтись в детективе, иначе многое в событиях и поступках будет непонятно или неинтересно читателю. В конце концов детектив, хоть и исторический, не есть профессиональное историческое исследование.

В устах людей прошлого или в голосе нарратора современное звучание

нравственных, экономических или политических проблем выглядит интересным, даже заманчивым, навеяв мечты об альтернативных возможностях исторических судеб, экономических или политических альтернативах, что легко питает и продуцирует всевозможные современные идеологические мифы. Впрочем, это, по-видимому, проблема читателя, а не автора. И сказанное относится, скорее, не к автору, а к читателю, которому надо иметь в виду вышесказанное для адекватного видения и различения исторической и современной реальности.

Впрочем, читатель слишком разный. Он находится в широком спектре от наивного, неискушенного, принимающего текст полностью и всерьез, до образованного, умеющего различать не только автора и нарратора, но и различные авторские намеки, иносказания, иронию, и даже рассматривающего текст как независимый от автора. Такого рода имплицитный читатель, хотя и предполагается автором, но во многом задается самим текстом, который имеет собственную, независимую от автора, судьбу. Разумеется, реальный читатель вправе интерпретировать произведение, но не вправе порицать автора за свою интерпретацию как это делают иные «государственники», осуждая Акунина за его, якобы идеологическую критику российской государственности.

Однако, небезынтересно, что вышеназванные авторские приемы так или иначе обязательно порождают иронический контекст, даже если автор настроен на серьезный лад. Ирония находит себя сама и неизбежно обнаруживается подготовленным читателем. Не знаю, задумывал ли Борис Акунин высмеять теократическое государство или действительно верил в его экономические преимущества, но изображенное им в романе «Пелагия и черный монах» процветающее монашеское хозяйство Нового Арарата на острове Ханаан Синего озера воспринимается весьма забавно. Настоятель архимандрит сумел организовать «сложное и весьма доходное хозяйство, с механизированными фермами, иконописной фабрикой, рыболовной флотилией, копильнями и даже скобяным заводиком, изготавливающим лучшие во всей России оконные задвижки. Построил и водопровод, и даже рельсовую дорогу от пристани к складам» [23]. Везде работали монахи под видом монастырского послушания. Даже капитан судна, плававшего по озеру, как и его матросы, является монахом. Всякий хороший капитан того времени, как свидетельствуют литературные типажи-формулы, поддерживал порядок и дисциплину зуботычинами и отборной руганью. Но этот капитан не похож на таких аморальных сквернословов. Максимальная его грубость: «елей тебе в глотку!». Даже в минуту смертельной опасности религиозный контекст смягчает его

сквернословие: «Кадило тебе в гузно! Онаны дrochenые!». Не верится, что экономические и моральные преимущества такой организации жизни автор не подвергает сомнению, но монашеская модель организации общественной жизни в романе только процветает. И кто-то, наверняка, заподозрит Акунина в пропаганде религиозной церковно-монастырской организации экономики. Ведь называли же его адептом христианско-гуманистической доктрины в «Шпионском романе» [24]. И все-таки уж очень смешно выглядит эта модель монашеской ячейки общества с монахами-рабочими, монахами-работниками сферы обслуживания, монахами-матросами, монахами-пожарниками, монахами-полицейским, вооруженных каучуковыми дубинками, и особенно названия учреждений: гостиница «Ноев ковчег», парикмахерская «Далила», лавка «Дары волхвов», кондитерская «Искушение святого Антония», банк «Лепта вдовицы», ресторан «Валтасаров пир» и пр. Далеко не все оценят юмор автора, мало кто из читателей понимает, что подобные названия в то историческое время были не возможны. Отсюда и возникает проблема: что допустимо, а что нет, в исторических романах, в том числе и детективных. Разумеется, литератор должен изображать не то, что было, а то, что могло быть, и это не противоречит исторической достоверности литературы. Но вправе ли он изображать то, что не могло быть, что недостоверно с точки зрения культурно-исторического контекста? По-видимому, только в том случае, если присутствует ирония!

Впрочем, относительно Владыки Митрофания, наладившего порядок в губернии, иронии не чувствуется. По-видимому, Акунин верит в то, что проблема страны – в руководителях. Однако, опыт развитых стран свидетельствует, что личность руководителя не играет решающей роли. Когда экономическая, политическая, образовательная и другие сферы представляют собой единую самоорганизующуюся систему, личность руководителя практически не имеет значения.

Разумеется, Акунин в своем творчестве проявил себя как мастер иронической постмодернистской игры. «Он любит игры с насмешливой переключкой эпох, с анахроническим сдвигом, остранением привычных примет и атрибутов жизни: здесь чуть исказит историческую перспективу (упомянет о “вертикали власти”, глобализме или информационном взрыве)» [24]. Однако, нередко наблюдается выход за пределы игры, что уже чревато историческими подтасовками. Достаточно упомянуть ситуацию с бывшим дельным и авторитетным жандармским офицером, ставшим низкопробным бандитом: «В криминальной практике довольно часты случаи, когда из дельных

полицейских выходят отъявленные враги общества» [25]. Такое обобщение практики лихих девяностых годов (а, возможно, и современных феноменов) постсоветского пространства и его перенос на столетие назад уже не ирония, а явная передержка. Возможно, автор не придает значения таким мелким анахронизмам, без них, похоже, сюжет не был бы столь захватывающим и актуальным, но, как сказано в известном анекдоте, осадок остался...

2.4. Профессионалы и любители в ироническом детективе и за его пределами

Постмодернистская ирония «догнала» Акунина, как и других детективистов там, где ей, вроде бы, не место: в самом детективном расследовании. Дело в том, что постмодернизм, критикуя засилье разума и детерминизма, стирая грань между рассудком и интуицией, точным знанием и невыразимым чувством-предчувствием, отдавая приоритет случайности, неявно сеет сомнение в достоинствах профессионализма. В любом современном детективе, особенно в ироническом, непрофессионал-любитель в конечном счете посрамляет профессионала, хотя и получившего соответствующее хорошее образование и имеющего профессиональную практику. Непрофессионалы типа акунинской Пелагии или донцовских Виолы Таракановой и Евлампии Романовой, как и другие подобные персонажи иронических и неиронических детективов несравнимо лучше справляются с расследованием преступлений, чем профессиональные сыщики-полицейские.

Впрочем, интересно, что вовсе без помощи профессионалов и они далеко не всегда обходятся. Весьма поучительно, особенно вначале, сотрудничество монахини Пелагии и высокопрофессионального следователя Долинина, хотя чаще она обходится своими силами («Пелагия и красный петух» Б. Акунина). Можно вспомнить сотрудничество Виолы Таракановой и ее приятелей профессиональных сыщиков («Три желания женщины-мечты», «Вставная челюсть Щелкунчика» Д.Донцовой) или Евлампии Романовой с профессионалом Володей Костиными («Фиговый листочек от кутюр» и другие романы той же Д. Донцовой).

Подобное успешное участие любителей в различных сферах деятельности и сотрудничество профессионалов и любителей не фантазия писателей и не просто их дань здравому смыслу. Это интересное и закономерное отражение нынешней реальности конца XX – начала XXI ст. Участие любителей, например, в науке или в литературной критике и сотрудничество профессионалов с ними только начинают исследовать ученые [26; 27], хотя эти

феномены приобретает осязаемые черты и распространяется в различных сферах деятельности. Ярким примером эффективного участия любителей в науке является открытие сверхновой звезды SN1987A. Показательно, что соавторами опубликованной статьи об этом открытии стали профессиональные астрофизики и астрономы-любители [28, с. 83-88]. Роль любителей состоит не в подмене профессионализма, не в создании особых научных теорий или особых криминальных методов, а в сотрудничестве с профессионалами, например, в накоплении и первичной обработке эмпирического материала для профессионалов, что может иметь место в любой сфере научного знания. Литература, в том числе детектив, и даже иронический, является хорошим полигоном для создания разнообразных моделей подобного сотрудничества и их проверке.

Однако, внедрение любителей в теоретическую профессиональную сферу без соответствующей теоретической и методологической подготовки, может привести к различным антинаучным теориям типа «Новой хронологии» в исторических науках, когда математик-профессионал как типичный любитель-непрофессионал вторгается в те сферы истории, которые требуют высочайшего профессионализма [29; 30], или мениппеизации литературного наследия в литературоведении, когда методологически неподготовленный любитель пытается решать профессиональные задачи, игнорируя сложные философско-методологические проблемы [31, с. 148-155].

Сотрудничество профессионалов и любителей не является благом пожеланием авторов детективных романов или философов-методологов. Это требование нынешнего и особенно будущего времени. Речь идет о сложных, многомерных явлениях в искусстве, науке, инженерии, да и в быту, освоить которые в рамках одной узкой профессии невозможно. Проблема обостряется углубляющейся дифференциацией профессионального знания. Человечество добивается некоторых успехов на пути междисциплинарного и полидисциплинарного (мультидисциплинарного) сотрудничества. Однако они не столь эффективны, как хотелось бы, поскольку объект деятельности просто распределяется между специалистами, а интегративный эффект не всегда хороший. На данном уровне явно недостаточной интеграции находятся многие виды знаний начиная с наук о Земле или человечестве и кончая знанием о таком многомерном феномене как ирония. Последняя исследуется философами, литературоведами, культурологами, а целостного понимания все еще не достигнуто.

Методологи возлагают большие надежды на стремительно

приобретающую популярность трансдисциплинарную стратегию. Трансдисциплинарность, во всяком случае по замыслу, способна преодолеть ограниченность междисциплинарности и полидисциплинарности. Трансдисциплинарность означает не просто выход за пределы отдельных дисциплин, а целостное, холистическое видение предмета исследования или конструирования во всей его сложности. Если классические подходы склонны к упрощению сложного, что рождает дифференциацию и соответственно междисциплинарность, то современные неклассические и постнеклассические подходы пытаются охватить объект в его сложности, многоуровневости, многомерности, что специально подчеркивается в шестой статье Хартии трансдисциплинарности [32]. В научной исследовательской практике трансдисциплинарность оборачивается применением когнитивной стратегии некоторой дисциплины в другой науке, что нередко осуществляется в совместных проектах. Есть успешные примеры и в науке, и в бизнесе, и в технике, и в искусстве. Следует, впрочем, отметить, что трансдисциплинарная методология находится в начальной стадии своей разработки.

Однако проблема взаимодействия профессионализма и непрофессионализма в трансдисциплинарном исследовании остается: выход профессионала в иную область всегда будет риском получить обвинение в непрофессионализме. Хотя демократические нормы Хартии трансдисциплинарности призывают прислушиваться к другому голосу и учитывать его, реализовать такое пожелание, превратить его в норму не так просто, учитывая элементы любительской односторонности, агрессивности, неуместности, и порой немалого вреда.

Любитель, что в науке, что в детективе не должен быть слоном в посудной лавке. И да поможет в понимании этого ирония!

Выводы

Иронический детектив представляет собой трансдисциплинарную проблему благодаря иронии, в которой пересекаются интересы многих гуманитарных дисциплин. Ирония в ироническом детективе должна быть представлена не только в ненарративных формах литературного произведения, как это чаще всего бывает, но в первую очередь в самом нарративе, прежде всего, как ирония по поводу приключенческого сюжета и сыщика. Это лучше удастся в женском ироническом детективе, где действует женщина-непрофессиональный сыщик. Ирония в историческом детективе создает поле возможностей для преодоления проблемы культурно-исторической

недостоверности. Иронический детектив может рассматриваться как своеобразная модель сотрудничества непрофессионала и профессионала, что является интересной и практически важной проблемой профессионализма и любительства в науке и других сферах деятельности, особенно в русле трансдисциплинарных стратегий.

ГЛАВА 3. К ВОПРОСУ ОБ АКТУАЛЬНОСТИ ОСВОЕНИЯ ТВОРЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ ФИЛОСОФИИ ЭВАЛЬДА ИЛЬЕНКОВА

Именно в философии Э. Ильенкова наиболее адекватно представлена творчески освоенная и развитая философия Маркса и Энгельса, переведенная на язык, доступный здравому человеческому рассудку. Именно с позиций философии Э. Ильенкова возможно встать на путь философско-теоретического осмысления эпохи, в которой мы оказались, вопроса о том, что и как отдельному индивиду в этих условиях делать.

Ключевые слова: подлинная философия, утилитарно-прагматическая и свободная интеллигентность, ансамбль свободных индивидуальностей.

«Поэтом можешь ты не быть.

Но гражданином быть обязан».

(Некрасов Н.А).

*«Общество оказывается готово к самокритике
только на определенной исторической стадии
своего развития» (К.Маркс).*

Введение.

Эвальд Ильенков отмечает, что еще в период расцвета и последующего упадка демократии в Древней Греции в противоположности этически-политических взглядов «явственно прорисовываются два полюса: принцип суверенитета индивида и принцип суверенитета государственного целого»[3]. При этом абсолютизация принципа суверенитета государственного целого создавала опасность остановки (консервации) общественного развития. Абсолютизация же принципа суверенитета индивида, создавала опасность распада самих основ общественной жизни, когда отдельные индивиды вступают на путь борьбы против государства для утверждения своих частных, эгоистических интересов. Классический пример в Древней Греции – это военачальник Алкивиад, который, ощутив для себя опасность прибытия на суд в Афины, не только перешел на сторону противников Афин (сначала это Спарта, а затем Персия), но и очень активно способствовал поражению Афин. В годы Великой Отечественной войны – это пример генерала Власова, который, перейдя на сторону фашистов, включился в активную борьбу против своей родины. В наше время – это сторонники «болотной площади», агенты иностранного влияния в России. Причины этого можно усматривать как в неадекватном понимании сути подлинной свободы (ибо, «произвол есть свобода раба»), так и в слабости философской культуры, не позволяющей

индивиду адекватно осмыслить свое земное предназначение. В то же время, именно в Древней Греции в лице Сократа представлен и образец величайшей философской культуры, и образец подлинной гражданственности, основанной на гармоничном разрешении противоречия между принципом суверенитете индивида и принципом государственного целого. Ибо подлинная суть свободы в том, чтобы одновременно и реализовать свое земное предназначение, и служить своей родине. Для нашего времени образцом как сократовского служения истине, так и выполнения своего гражданского долга выступает Эвальд Васильевич Ильенков.

3.1. Есть ли опасность внутренней смуты для России?

Неотъемлемым признаком подлинной интеллигентности российского человека была и остается ответственность за судьбы своей родины. Исторически так сложилось, что главную опасность для страны создавала не столько опасность внешние интервенции, сколько внутренняя смута. И сегодня сложилась крайне напряженная и тревожная ситуация в этом отношении, ибо в России немало тех, кто не готов или не способен служить своей стране. Глубину кризисной ситуации как в России, так и в мире в целом, к сожалению, не осознают, как отметил бывший директор фонда национальной энергетической безопасности России Константин Симонов, подавляющее большинство интеллектуалов. «Кризис касается не просто экономики, политической системы, он касается, в том числе и интеллектуального класса. Мы видим полную неспособность интеллектуалов объяснить, что происходит и показать, что будет, а главное, создать какую-то более привлекательную политическую модель» [7]. Редкое исключение в этом отношении являет собой статья А.С.Панарина «Постмодернизм и глобализация: проект освобождения собственников от социальных и национальных обязательств»[6].

Одна из причин – это кризисная ситуация как в философии в целом, так и в системе философского образования, сохранившаяся у нас еще со времен Союза, правда в обновленном виде. Еще во второй половине 60 годов XX века Э.Ильенков в своем письме в ЦК «О положении с философией» писал, что «практически все влияние» подлинной философии «на события, на развитие общественных наук и естествознания приближается к нулю». «Поскольку «свято место пусто не бывает», возрастает влияние других самых пестрых и многочисленных школ и концепций». «В естествознании это – неопозитивизм, а в гуманитарных науках чаще всего встречается другое, антропологически-экзистенциалистские построения»[1]. В результате интеллигенция,

выдвинувшая в период перестройки вполне справедливый лозунг: «Так жить нельзя!», так и не сумела предложить «Истинные лозунги борьбы!». И в наше время дискуссионными остаются вопросы. Возможно ли в принципе философско-теоретическое осмысление той исторической эпохи, в которой мы оказались? Возможна ли философия, помогающая личностно развитому индивиду двигаться более осознанно к реализации своего жизненного предназначения? Э. Ильенков проводит четкое различие между теми «особыми философскими взглядами», которые делают «головы доверившихся им людей» [4,20] абсолютно непригодными для анализа сложных ситуаций как общественной, так и личной жизни, и подлинной философией, вооружающей человека «способностью и умением строить объективно-истинный образ окружающего мира, способностью и умением переделывать этот мир в согласии с объективными тенденциями и закономерностями его собственного развития» [4,7]. Отсутствие в нашей философии готовности к теоретическому осмыслению действительности, отсутствие подлинно гуманистических идей, способных зажигать души молодых людей энергией борьбы за утверждение новых, подлинно человеческих отношений человека как к другим людям, так и к самому себе, как раз и привело в свое время к эффекту выпускника философского факультета МГУ Михаила Горбачева, а в наше время к эффекту Варвары Карауловой. Замечание Симонова было высказано в 2012 году и с тех пор, с одной стороны, появились и усилились некоторые предпосылки выздоровления общественного организма (кстати, в основном не благодаря представителям «интеллектуального класса», а скорее вопреки), но с другой стороны, кардинальных перемен к лучшему пока не предвидится, ибо не преодолена «полная неспособность интеллектуалов, объяснить, что происходит», а тем более создать какую-то более привлекательную не только политическую, но и социальную модель.

Инстинкт самосохранения российского социального организма выдвинул патриотизм как государственную идеологию. Логика тех, кто останавливается на подобной трактовке государственной идеологии, состоит в том, что поскольку патриотизм исторически действительно всегда спасал Россию в критических ситуациях, то он и сегодня поможет спасти от поглощения Россию хотя и деградирующей, но еще достаточно могущественной Западной цивилизацией. Но какие общественные слои и классы подготовлены жизнью к тому, чтобы принять принцип патриотизма как единство своих личных, индивидуальных интересов и интересов общества в целом? Готовы ли к этому те представители крупной буржуазии, для которых постоянное увеличение

капитала рассматривается как сверхзадача? Готовы ли к этому те представители бюрократического аппарата, которые ориентированы на превращение предоставленных им государством должностей в свою частную собственность? Готовы ли к этому те представители утилитарно-прагматической интеллигентности, которые связывают свое благополучие с обслуживанием корыстных эгоистических интересов капиталистических хищников как внутри страны, так и за рубежом ее? Надежные защитники принципа патриотизма в России – это все те нравственно и интеллектуально здоровые силы, для которых Россия уже сегодня не мачеха, а мать родная. В сложной ситуации в России оказываются сегодня те, кто проживает не просто в бедности, но даже в нищете, в то время, когда распоясавшиеся нувориши (и среди бюрократии, и среди крупных собственников), присвоившие себе львиную долю созданного всем народом общественного богатства, транжируют его направо и налево, открыто демонстрируя при этом глубочайшее равнодушие к интересам «политически и социально обездоленной массы»; фактически они ведут себя при этом как новоявленные рабовладельцы по отношению к бесправным рабам.

Но ведь мы имеем у самих истоков восхождения и выздоровления народа России в недалеком прошлом революционных демократов как смелых и последовательных защитников его интересов, имеет великого гражданина России А.Радищева: «Глянул я окрест и душа моя страданиями народными уязвлена стала». Полагаю, что в современной России подобную функцию в противовес представителям утилитарно-прагматической интеллигентности, «упирающиеся взглядом в свое корыто», выполняют представители свободной интеллигентности, подготавливаемые своей активной жизненной позицией жизнью к тому, чтобы «землю всю, окидывая взглядом, видеть то, что временем закрыто». Полагаю, что именно в них представлена та нравственная и интеллектуальная культура, которая открывает возможность встать на путь творческого освоения тех методов мышления, которые характерны для научного исследования общественно-исторического процесса в целом. При этом опосредующим звеном в подлинном освоении мировой философской культуры может и должно быть для них именно философское наследие Эвальда Ильенкова, в котором представлены лучшие традиции и интеллигента дореволюционной России, и человека будущего, в котором подлинно человеческое отношение человека к человеку как раз и обнаруживает себя как подлинное богатство.

3.2. Возможен ли выход на уровень теоретического осмысления действительности?

Одно из значимых противоречий современности состоит в том, что, с одной стороны, без выхода на уровень теоретического мышления, представленного научным материализмом Маркса и Ленина, человечество не сможет достаточно грамотно решать встающие перед ним задачи, но, с другой стороны, нет достаточно развитых социальных и гносеологических предпосылок для решения данной задачи. Не оформились еще те социальные силы, которые готовы, принуждены самой жизнью бороться не только против порождаемой современным капитализмом «материальной нищеты и бедности трудящихся масс», но, главным образом, против порождаемой современным общественным устройством «духовной нищеты и бедности» подавляющего большинства современного человечества. Общество не готово к самокритике, не сформировались еще в достаточно оформленном и структурированном виде те социальные силы, представителей которых молодой Маркс обозначил термином «свободная интеллигентность».

На каких направлениях может разрешаться это «неразрешимое» противоречие? Научный материализм наиболее разработано и доступно (насколько это возможно применительно к одной из самых сложнейших теоретических проблем современности) представлен именно в философии Эвальда Ильенкова. Поэтому и возможно и необходимо, с нашей точки зрения, находить, выделять и развивать, представленные в его философии готовые к развитию зародыши для оценки и понимания наиболее актуальных теоретико-практических проблем развития современной России. Исходным моментом, открывающим возможность удержаться на уровне философской концепции Ильенкова, выступает, с нашей точки зрения, уяснение и углубление используемого им понятия «подлинной философии», («философии, действительно заслуживающей этого названия»), воплощенного не только в отдельных философских текстах, но и во всем его теоретическом и практическом творчестве. Сложность проблемы в том, что современная западная философия как бы заново штурмует те высоты философской культуры мышления, которые в свое время были достигнуты как Кантом и Гегелем, так и их предшественниками и последователями, не внося ничего принципиально нового, открывающего возможность «снять» их достижения в современной, более высокой культуре мышления. Как и при жизни Эвальда Васильевича, так и в наше время множеству особенных философий, философская концепция Ильенкова, продолжающая и развивающая традиции Маркса и Энгельса

(Спинозы и Гегеля), противостоит как философия вообще. Если с позиций философии Ильенкова открывалась возможность теоретически грамотной самокритики той тупиковой ситуации, в которой оказалось общество периода его социалистического развития, то возможно ли это в нашем буржуазном обществе в период господства особенных философий? Критика реального социализма в СССР представлена Э.Ильенковым, в частности, как в его письме в ЦК КПСС, так и в его работе «Ленинская диалектика и метафизика позитивизма». В письме в ЦК он фиксирует тот факт, что в условиях фактического отсутствия теоретически грамотной разработки проблем политэкономии социализма, в условиях, когда господствующие позиции в философской жизни страны фактически занимают позитивизм и антропологические направления, вся страна скатывается в пучину мелкобуржуазной стихии, затрудняющей свободное развитие страны, открывающей возможность перерождения верхушки партии коммунистов в партию карьеристов. Полагаю, что и к последним годам советской власти – к ее политическим и интеллектуальным представителям, вполне применимо замечание Э. Ильенкова. «Неужели так трудно уразуметь, что за всем нагромождением их высокопарных фраз на деле стоит, и стоит во весь рост, страшная фигура международного мещанства с его «комплексом идея», порожденных тупой придавленностью человека и внешней природой и классовым гнетом?»[4,17]. Если Э. Ильенков обоснованно показывает, что с позиций марксистской философии возможно как рассмотрение человека в качестве родового существа, исторически возникшего и исторически же развивающегося, включающего в себя в качестве клеточки общественного организма (или функции) отдельных индивидуальностей, так и рассмотрение вопросов субъективного мира человека, то возможно ли встать на путь продолжения этой традиции в тех условиях, когда совершился исторический откат от социалистического к буржуазному обществу? Если действительно то, что «без революционного класса нет революционной теории» (Маркс), то приходится констатировать, что даже у убежденных и последовательных сторонников подлинного марксизма, не может быть представлена последовательная революционная теория. Руководствуясь Спинозовским принципом – «не возмущаться, не проклинать, а понимать» необходимо теоретически осмыслить следующие проблемы. Какими социально-экономическими причинами было обусловлен тот факт, что в Советской России после ухода Ленина утвердился и стал господствующим догматизированный марксизм, являющий собой фактически одну из разновидностей буржуазного

позитивизм? Каков механизм того, что и так называемые идеологи «марксизма», и господствующая в обществе бюрократическая партократия оказались «подготовлены жизнью» именно к освоению фактически той разновидности позитивизма, обернутого в марксистскую фразеологию, который в свое время был разгромлен Лениным в его работе «Материализм и эмпириокритицизм» (что в то время несомненно, способствовало победу социалистической революции в России)? Если поражение революционного движения, направленного на социалистическое преобразование общества, было одновременно поражением в общем и целом революционной теории марксизма, то философская концепция Ильенкова оказалась в этом случае счастливым исключением, ибо именно в ней перед его современниками предстала во всю свою мощь живительная сила подлинного марксизма. Но сегодня мы живем в иную эпоху, в эпоху поражения революций, которые «тяжелы для духовного здоровья», и когда философское наследие Э. Ильенкова в его адекватной представленности пока еще не может быть понято и принято в обществе. Но если армия разбита, она отступает, то у нее два основных варианта: либо бежать без оглядки, оставляя все даже предварительно подготовленные позиции, либо попытаться закрепиться на одной из них, чтобы пока что с этих новых позиций оказать противодействие неприятелю с тем, чтобы, остановив его натиск, в дальнейшем перейти в контрнаступление. Какие же, предварительно до этого освоенные Марксом позиции могут быть использованы для того, чтобы на них остановится, перегруппироваться с тем, чтобы суметь остановить беспорядочное бегство? Это позиция «умного идеализма» как в его гегелевской интерпретации, так и в его младогегельянской интерпретации, представленной, в частности, в диссертационной работе молодого Маркса - это именно для тех, кто не готов покидать позиции «чистой теории». Если же кто готов влиять на саму ситуацию в общественно-политической жизни России, то ему может оказаться близка и полезна позиция молодого Маркса периода его работы в «Рейнской газете». Уже с позиций «умного идеализма» (в условиях отсутствия «умного материализма») возможно осмыслить проблематику прошлого, настоящего и будущего России как составной части мирового общецивилизационного процесса. Ильенков отмечает, что Маркс первоначально осмысливал логику развития буржуазной цивилизации с позиций чисто философских и именно на этой основе сформулировал свою гениальную гипотезу материалистического понимания истории, с тем, чтобы затем перейти к ее проверке на основе исследований в сфере политэкономии. При этом важно учитывать тот факт, что

важнейшие исторические события в жизни общества определяются не произволом отдельных людей, а задаются общей логикой цивилизационного развития как отдельных стран и народов, так и всего человечества (по Гегелю «хитростью мирового разума»). С этой точки зрения так же как «в природе нет плохой погоды», так и в историческом развитии общества все для своего времени было необходимо (с учетом того обстоятельства, что сама случайность выступает формой проявления и дополнения необходимости). Соответственно, необходимо принять всю историю России в ее жесткой объективности, без купюр, без моральных сентенций, без мышления, скатывающегося на позиции субъективного идеализма – на систему высказываний, «непосредственным содержанием которых остается индивидуально-психологическое переживание» [3]. Не принимать систему двойных стандартов, когда все, что делал и продолжает делать Запад нормально и нравственно, в то время как активное противодействие его экспансии в отношении России неоправданно и даже жестоко по отношению даже к собственным гражданам. Почему то «забывают» тот факт, что США, которые так заботятся о правах человека, планировали (при условии отсутствия в СССР ядерного оружия) в январе 1950 года сбросить на 50 крупнейших городов ядерные бомбы.

3.3. Возможно ли включить в систему философского образования творческое наследие Э. Ильенкова, К.Маркса и Ф.Энгельса?

Как известно, в сфере производства материального благ есть как творцы и созидатели материальных благ и ценностей, так и прихлебатели и даже те, кто паразитирует на самом теле общественного организма, но подобная ситуация наличествует и в сфере духовного производства, в сфере «производства мыслей» («когда мы не мыслим точно, дьявол играет нами»), И для того, чтобы действительным представителям творческой интеллигентности, действительным патриотам своей страны очистить свои ряды от паразитов, необходимо перейти на уровень самокритики (уяснения и преодоления тех заблуждений, в которые они оказались ранее втянуты вместе со всей страной), принятия на себя ответственности за ситуацию как в сфере интеллектуального производства, так и в сфере общественно-политической жизни страны, а также в осмыслении и решении проблемы своего жизненного предназначения. Крайне важно правильно распорядится советским наследием (не выбрасывать из ванны вместе с грязной водой и ребенка), в частности, философским наследием Э.Ильенкова как последовательного и искреннего марксиста. Задача философии по Марксу, во-первых, объяснить мир теоретически грамотно, во-

вторых, использовать полученные при этом знания для решения тех проблем, которые поставлены самим ходом общественного развития, для того, чтобы ход общественного развития осуществлялся не стихийно (как чисто природный процесс), а в соответствии с познанными закономерностями и в интересах человека и человечества. Но готовит ли к такому овладению философией вся система философского образования в России и даже такая «кузница философских кадров» как философский факультет МГУ? Во времена советской власти Эвальд Ильенков был изгнан из МГУ, но изучается, исследуется и пропагандируется ли его наследие там в наше время? Молодые люди, поступающие в университеты, изначально находятся на позициях стихийного материализма – признание того факта, что окружающих их мир существует независимо от индивидуального сознания, но система философского образования, в которой превалируют системы субъективного идеализма, приводит к тому, что они часто оказываются неспособны к объективному и адекватному пониманию как самих себя, так и окружающего их мира. Неизвестно по каким причинам, но и в наше время в МГУ не практикуется приглашение наиболее последовательных сторонников философии Э. Ильенкова для чтения курсов альтернативных буржуазной философии. (Кстати, в России ежегодно проводятся «Ильенковские чтения»). В философии, отмечает Эвальд Ильенков, «как в семени, как в генах, затаены еще не развернувшиеся, но достаточно четкие контуры и схемы будущих позиций (и разногласий) по конкретным животрепещущим проблемам»[4,14]. Безусловно и то, что люди, побывавшие «в сумасшедшем доме или в науке у философов идеалистов» (В.Ленин), оказываются не готовы к теоретическому осмыслению действительности, к грамотному решению тех сложнейших проблем, которые сегодня встают как перед Россией, так и перед всем человечеством. Если же вы обращаетесь к творчеству Бердяева, то не забывайте и о его работе: «Истоки и смысл русского коммунизма».

В наше время наиболее проблемная ситуация складывается с объяснением мира, именно с теоретически грамотным его объяснением. В условиях отката на пространстве бывшего Союза от созидания «человеческого общества, или обобществившегося человечества» (К.Маркс) к созиданию «гражданского общества», мы оказываемся в ситуации близкой к той, в которой пребывала Германия в начале сороковых годов XIX века, точнее к тому периоду, когда молодой Маркс, будучи на позициях близких к позиции младогегельянцев, был редактором «Рейнской газеты». Находясь на позициях революционного демократизма и теоретически осмысливая наличную ситуацию, Маркс

проводил различие между представителями «свободной интеллигентности», отстаивающей интересы политически и социально обездоленной массы, и «утилитарно-прагматической интеллигентностью», защищающей узкокорыстные интересы богатых и власть имущих, выступал против бюрократии, стремящейся превращать свои должности в свою частную собственность, отстаивал идею правового государства, выражающего интересы всего общества. Принцип материализма – объяснить мир из него самого, не прибегая к помощи сверхъестественных сил, «не выдумывать связи из головы, а постараться понять действительное движение и стать сознательным выразителем этого движения» (К.Маркс). Принцип действительного движения человечества с момента возникновения цивилизации и до наших дней в создании и материальных, и духовных предпосылок для того, чтобы все полнее и шире реализовывался потенциал человеческого в человеке.

Задача объяснить мир. Всецело находясь на позициях философии Ильенкова, что можно взять для решения задачи объяснения современного мира, точнее той ситуации, которая исторически складывалась в России, и обусловила как ее нынешнее состояние, так и сами возможности и перспективы ее будущего развития? Что можно взять у самого Ильенкова, что можно взять у Гегеля, что можно взять как у молодого, так и у зрелого Маркса. У Гегеля: «хитрость мирового разума» [см.5]; положения о том, что «на всем существующем лежит печать неизбежности необходимого изменения и исчезновения», что «историю ошибочно считать чередой сплошных ошибок и заблуждений». У молодого Маркса: интеллигентность свободная и унитарно-прагматическая; борьба за правовое государство, отстаивающего интересы всех членов общества; борьба против бюрократии, стремящейся превратить свои должности в свою частную собственность, и против произвола крупной частной собственности; «не бояться столкновения с властью предрержащими и не страшиться собственных выводов». У зрелого Маркса: логика исторического развития человечества как исторически возникшего и исторически же развивающегося социального организма; последовательность перехода человечества в его историческом развитии от общественных связей, основанных на отношениях личной зависимости через общественные связи, основанные на отношениях личной независимости и вещной зависимости к общественным связям, основанным на отношениях свободных индивидуальностей; рассмотрение сущности человека как «ансамбля общественных отношений». Кстати, те западные авторы, которые стремятся учитывать философское богатство марксова наследия, показывают в

определенной мере образцы самокритики современного западного общества, что представлено, в частности, в работе Эриха Фромма «Иметь или быть?». Если кто и сомневается в превосходстве марксова метода мышления, то пусть попытается осмыслить ситуацию распада Советского Союза на уровне работ К.Маркса – «Классовая борьба во Франции» и «Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта». У Ильенкова: подлинная личность как единичное воплощение всеобщего, концентрирующегося в ансамбле свободных индивидуальностей; человеческий род как целостный исторически развивающийся общественный организм, порождающий на каждом этапе своего исторического развития те типы личностно развитых индивидов, которые ему необходимы; задача «строго научно очертить те объективные «рамки», внутри которых...вынуждены действовать живые участники истории – индивиды» и уже на этой основе «встать на путь уяснения проблем субъективного мира человека, того, «что и как ему в этих условиях делать» [2,184]. Говорят что нет пророка в своем отечестве. Феномен Эвальда Ильенкова опровергает данное утверждений.

Выводы.

Подводя краткий итог содержанию статьи можно констатировать следующее. Фактом, не подлежащим сомнению, является опасность поглощения-завоевания западноевропейской цивилизацией, возглавляемой США (как своего рода «черной дырой»), российской цивилизации. Фактом является наличие ситуации смуты в России, провоцируемой как той частью «интеллектуального класса», которая состоит на службе у США, так и теми, кто, желая самого лучшего для своей страны, не ведают, что творят. Фактом является и то, что значительная часть «интеллектуального класса» захвачена теми «особыми философскими взглядами», которые делают «головы доверившихся им людей» абсолютно непригодными для анализа сложных ситуаций как общественной, так и личной жизни. Одна из важных причин такого состояния заключается в том, что современный уровень философского образования в России не позволяет овладевать диалектическим методом К.Маркса как «единственно правильным в научном отношении» (Ф. Энгельс). В результате общество в лице интеллектуального класса оказывается не готово к самокритике, соответственно, не готово к подлинно теоретическому осмыслению действительности, к тому, чтобы не только объяснить, что происходит, но и «создать какую-то более привлекательную не только политическую, но и социальную модель». Полагаем, что именно через овладение философским наследием Э. Ильенкова, для тех, кто ощущает

гражданскую ответственность за судьбы своей страны, открывается возможность овладения подлинной философией. В общем и целом выше была предпринята попытка привлечь внимание к ситуации, подобной той, с которой в свое время столкнулся В.И.Ленин: «Грозящая катастрофа и как с ней бороться». Автор статьи видит свою задачу в том, чтобы поставить проблему, требующую своего теоретического осмысления и решения, высказать по ней свои соображения и предложить включиться в дискуссию, ибо там, где нет совместного поиска истины, там нет и подлинной философии.

ГЛАВА 4. ВОЛЬОВЕ ТА СЕНТИМЕНТАЛЬНЕ НАЧАЛО УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ В КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ПРОТИБОРСТВА: СИНЕРГЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Вступ

Українські вчені, торкаючись проблем історіософії, відображення національного буття у ліричних творах, завжди зосереджували свою увагу на особливостях зв'язку мови, літератури та суспільства, на ментально-психологічних і духовних передумовах постання українського національного простору, що уможлиблював твори з чіткою національною складовою.

Вписаність авторського “Я” у бурхливий потік історії в усіх її трьох проекціях – з минулого - через сучасне – до майбутнього відчувається через пластику образного світу, в котрому з розуміння всесвітніх драм починається розуміння драми власного народу.

Які складники цієї причетності? Які історичні простори визначають цей безмір особистісного, національного, кореневого і водночас вмонтованого у вселюдське?

Кожен з означуваних періодів дав нам геніальні зразки власної історіософської концепції українського світу. У ХІХ ст. – це (перерахувати). Історичне мислення митців пронизує і ліричні мініатюри, і ліро-епічні твори. Про це йшлося в роботах А. Макарова, В. Панченка, С. Барабаш, А. Гуляка, М. Ільницького, Г. Семенюка, Л. Таран. Названі автори акцентували увагу на динаміці поетичного мислення в жанрі лірики. Осмислення ліричних сегментів історіософського мислення допомагає нам окреслити авторську парадигму бачення історії як руху ідей, як простору до самоосмислення. Цей аспект цікавить нас по-особливому, бо характер його оприявлення – в позачасі.

4.1. Національне мислення з огляду на фольклорну традицію у поетів-шістдесятників.

Розглянемо деколонізацію свідомості з позиції часової дистанції, але як осягнення особистої внутрішньої цілості і усвідомлення скінченності людського життя на прикладі творчості поетів – шістдесятників: М. Вінграновського, Ліни Костенко та І. Калинця.

Микола Вінграновський.

Про М. Вінграновського як про людину, що “сіла не в той літак”, можна писати окрему розвідку, а також про історію, що приписала йому роль” не на

його амплуа”.

Колискові пісні – джерело ніжності й любові, людяності й добра. Звертання до дитини з умовлянням спати, прохання до природи оберігати сон дитини, оспівування дитини та її майбутнього – становлять зміст цих пісень.

Із колискової пісні видно, як жінка-мати виливає свої думи, свою тугу в рядки журливої пісні. У ній – скарги на гірке життя, вболівання за майбутнє дитини, материнська тривога, благаання щастя-долі, добра-здоров’я своєму рідному дитинчаті. Тому колисанкам властива значна стійкість, що дозволяє припустити генетичну спільність цієї пісні із замовляннями. М. Вінграновський талановито трансформує ці фольклорні моменти у своїх поезіях. Наприклад, у народній пісні:

Коли б спало, щастя мало,
Коли б росло, не боліло
На головку і все тіло.

/«Щука-риба в морі грає»/

/1/

Ой щоб спало – щастя мало,
Коли б росло – не боліло,
На серденько не скорбіло!
Ой рісточки у кісточки,
Здоров’ячкона сердечко,
Розум добрий в головоньку...

/«Ой спи, дитя, без сповиття»/

/2/

у М. Вінграновського:

Спи, моя дитинко на порі.

Тіні сплять і сонна яворина...

Так як небо в нашому Дніпрі,

Так в тобі не спить хай Україна.

/«Перша колискова»/ /3/

Щаслився ж і цвіти, метелику малий,

На долю і на волю тополину,

Понад Дніпром, де сонце, де орли,

Понад Дніпром, на світ, на Україну.

/«Величальна колискова»/

/4/

Ми не знаходимо в аналогіях якихось зримих образних зіткнень, але настроїв ніжності, щирої любові у поезії М. Вінграновського переданий за допомогою повторів, характерних для колискової. Та й засоби ліризації подібні. Але головне – той морально-етичний комплекс, який єднає народний твір з літературним.

Поетична палітра М. Вінграновського має сталу кількість барв. Це саме спостерігаємо і в народнопоетичній творчості, де це явище зумовлене вживанням постійних епітетів: червона калина, зелена діброва, синє море та ін. Вони переходили з пісні в пісню, з покоління в покоління. М. Вінграновський не цурається цих народних форм: карі очі, сині води, зелений виноград.

2. Ліна Костенко .

Поезія Ліни Костенко з відстані часу виявилася чи не найточнішим діагнозом природного буття в межах власного простору – навіть у дні

сьогоднішньому :

Страшний калейдоскоп:

В цю мить десь хтось загинув.

В цю мить . В цю саму мить . У кожному із хвилин .

Розбився корабель . Горять Галапагоси.

І сходить над Дніпром гірка зоря-полин..

Десь вибух . Десь вулкан . Руйновище . Загибала.

Хтось цілиться . Хтось впав . Хтось просить :

Не стріляй!

Авторська рефлексія ніби замикається в коло, а проте в подоланому часі й усвідомленому просторі ця повторювана рамкова емоція здивування набирає різних відтінків . Це тривожне здивування прагне самооцінки фіксованої в тексті.

Та праісторія промовляє до читача і конкретною топонімією, і осердечненим ландшафтом, і живою природою і впізнаваною деталлю хліборобського промислу, котра стає своєрідним маркером, бо потрапляє в силове поле історично проявлених географічних знаків . Великий Луг, Чорний Шлях – що це? Конкретні точки географічного простору ? Чи все- таки – історичного хронотопу?

Способи вписування власне авторського чи ліричного “ Я” в історію свого народу проходять перевірку часом і простором, бо місце кожного у ланцюгу “ мій праїд і пра- пра, пра- пра...” потрібно заслужити. І ті знаки питання, що містять у собі почуття тривожної відповідальності : “ І що зорю? Який засію лан ?”- не мають стверджувальної розв’язки . Вічний сумнів породжує не відповідь, а питання на питання : Невже і я в тумані – як туман ?..

Передумови формування історіософської концепції Ліни Костенко пізніше сформували дуже важливу рису її характеру – несприйняття конформізму у будь- яких його проявах . Незвичайні, навіть ірраціональні, містичні прориви художньої думки Ліни Костенко ведуть її у настільки віддалені часи, що звичайній людині їх важко досягнути, а тим більше перевести в конкретику.

Сублімація спресованого досвіду цілих поколінь у поетичних знаках- формулах - це особливість прискореного проходження героями Ліни Костенко історичної школи буття Духу : від “погаслих кострищ стоянок” через драматичний сюжет національної історії, зафіксований в пісні – “І в пута важкі клинописні закована з давніх- давен, в степу оживає пісня давно замілілих племен” до трагедій “Пасторалі ХХ сторіччя”.

3. Ігор Калинець.

Поезія І. Калинця як мистецьке явище, власне, другої хвилі українського шістдесятництва постає із “західної перспективи”, за М. Павлишиним, у дослідженнях переважно діаспорних літературознавців (Данило Гусар-Струк, Марко Павлишин, Юрій Шевельов, Елеонора Соловей, Оля Гнатюк). В Україні до названих імен можемо долучити М. Ільницького, Т. Салигу, В. Неборака. Ми окреслюємо тут логічно випрямлену лінію хронологічного розвитку Калинцевого поетичного світу. Її конкретизація здійснюватиметься далі. Український літературознавець із Варшави Оля Гнатюк у передмові до книги І. Калинця “Пробуджена муза” (Варшава, 1991 р.) визначає три етапи творчості поета: період 1965-1970-х років, який охоплює збірки від “Вогонь Купала” до “Спогаду про світ”; період 1970-1972 рр. – збірки “Підсумовуючи мовчання”, “Віно для княжни”, “Верлібровий вирок” та “Реалії”; третій період – 1970-1980 рр. – 8 збірок років ув’язнення і заслання. Дослідниця виділяє ще й четвертий період – мовчання, оскільки, на її думку, “фігура мовчання завжди залишається загадковою для читача чи реципієнта”.

Факти творчої біографії поета й особливості його поетики спонукають до певної інтерпретації Калинцевої манери включення фольклору у свою поетичну систему. Те, що на рівні поетики, яка піддається дослідженню навіть кількісними методами, виступає як тропіка і фігури з точки зору процесу

творчості, її психології виникає у свідомості поета як відчуття, уявлення, сприйняття (конкретно-чуттєві враження), поняття, які асоціативно сполучаються між собою, створюючи послідовність світобачення І. Калинця. Художньо-образне мислення здійснюється, реалізується в поезії художнього твору. Зразки аналізу поезії під цим кутом зору дав І. Франко у трактаті “Із секретів поетичної творчості”. Його досвід не втратив свого методологічного значення дотепер, оскільки, як відзначає М. Пархоменко, допомагає звільнитися в критиці і літературознавстві від емпіризму і голого смакування у процесі аналізу форми, служить науковою базою в дискусіях про те, наскільки та чи інша індивідуальна манера поетичного мислення справді плодотворна, художня, продуктивна, наскільки вона вкоренилась в чуттєву основу естетичного сприйняття дійсності.

Застосовуючи такий підхід до аналізу зв’язку творчості І. Калинця з фольклором, маємо можливість, виділивши ті елементи, які зовні схожі на народнопоетичні, поставити далі питання про їх художньо-естетичне тлумачення, інтерпретацію.

4.2. Категорія національного буття крізь призму часу.

Усі сучасні дослідники, які займаються проблемою взаємодії фольклору і літератури, сходяться на тому, що саме фольклор впливав на літературу, а не навпаки. Вчені наголошують на свідомому використанні усної народної творчості поетами. Проте є низка взірців несвідомого використання фольклору в творчості на рівні фольклорних асоціацій. Концептуальним є також розуміння фольклорної традиції. Традиційність є однією з основних рис фольклору, що виявляє себе на різних рівнях. Проте, на думку вчених, будь-яка традиція, перейшовши з минулого в сучасне, ніколи не функціонує в своєму предківському, закріпленому вигляді. Вчені В. Гацак, Б. Путілов писали про те, що вираженню фольклорної традиції передують т.зв. "фольклорні знання". І це не лише тексти, а й традиційні знання, що дозволяють їх відтворювати, а саме: сюжети і закони сюжетотворення, мотиви, прийоми поєднання фрагментів тексту (Чистов К. В.) Традиція – не лише основа творчості, а й життя її носія. Людина, усвідомлено чи ні, є послідовником існування традиційно – орієнтованого середовища. Звичайно- літературна та фольклорна традиції різняться між собою. П. Богатирьов писав: "... у фольклорі втримуються тільки такі форми, які для даного колективу виявляються функціонально придатними. При цьому одна функція даної форми може бути замінена іншою. Як тільки форма втрачає свою функцію, вона відмирає у фольклорі, тоді як у літературному творі зберігає своє потенційне існування". Феноменальність шістдесятництва криється в його соціальному характері, тривалості існування й парадоксальності, завдяки якій воно одночасно є частково вже історією і сучасністю, перебуває в минулому і сьогодні. (Г. Касьянов). Коли йдеться про співіснування фольклору і літератури як двох естетичних систем, дослідження набувають теоретико – естетичного характеру, виходять за межі як літературознавства, так і фольклористики і тоді, як у нашому випадку, ми говоримо, наприклад, про естетичні функції фольклоризму в поезії шістдесятників. Якщо фольклоризм стає органічною властивістю естетичного ставлення художника до дійсності, іманентною якістю поетичного мислення, то він неодмінно проявляється в його творах різних жанрів. Дослідження літературознавців найчастіше обмежуються виявленням фольклорних витоків художніх творів; інколи – дослідженням існування народно- поетичних жанрів, образів у новому контексті. Фольклористи мають на меті визначити коло теоретичних питань, що стосуються фольклоризму саме як процесу трансформації фольклору іншою художньою системою – літературою в різні історичні епохи. В сучасному літературознавстві суть проблеми взаємозв'язку

літератури і фольклору зводиться зокрема не до фіксації загальних формальних ознак, а ще й до питання про дієву роль фольклору у формуванні естетичних смаків письменника, його творчого “Я”. В історії психології та філософії є досить накопичено матеріалу феноменології особистісного “Я”. До речі, архаїчним культурам притаманна недорозвиненість “Я” як соціокультурного феномена (напр., один як усі; один за всіх і под.) на відміну від зрілих культур, де “Я” набуває пріоритетного статусу. У праці В. Сержантова “Людина, її природа і смисл буття” читаємо про дев’ять явищ, що незаперечно свідчать про багатогранність феномену “Я”: тілесне “Я”; самоідентичність; самоповага (гордість, самолюбство); раціоналізація психічної діяльності та поведінки; інтенціональність (спрямованість); особистісна інтеріоризація зовнішніх відносин; образ “Я” чи концепція “Я”; відчуття неповноцінності; сумління. Шістдесятникам імпонувало те, що фольклорні твори не стільки фіксують факт, вчинок, явище, не стільки дають їм естетичну оцінку, скільки виражають ставлення до них на різних етапах життя нації. Зокрема, на етапі 60-х років ХХ ст. звернення до усної народної творчості як до найменш колонізованого способу буття українців, було продиктоване прагненням віднайти духовне опертя у більш віддаленому часі. Через зовсім короткий термін шістдесятники самі стали таким опертям для часу теперішнього.

Літературознавство ХХІ ст. виробило власну концепцію шістдесятництва: це явище, і це не “одиничний, прив’язаний до свого часу проект-спроба”, це світове явище спротиву тоталітарній культурі, культура – опір, протест. “...Писати про шістдесятництво так само непросто, як і потрібно. Насамперед – із невтленої внутрішньої потреби духу, шукаючи власне коріння в минувшині, прозирати крізь крону прийдешнього – в небо вічності. Осягнути “корінь і крону” духовної революції 60-х, побачити злет і падіння її речників і заручників, прочитати їхні письмена як мистецькі карби в Щоденнику історії – ось, що ми маємо зробити сьогодні”. Феномен шістдесятництва перебував у полі зору дослідників. Ми робимо спробу розглянути це явище як долю беззахисної особистості перед Системою, яка жорстоко розправлялася з яскравістю, плекаючи сірість. Рух опору, власне, і почався із заперечення мистецької сіратини і догм соцреалізму.

Обридли відьомські шабаші фікцій

і ця конфіскація душ під гармонь.

І хочеться часом в двадцятому віці

забитись в печеру і няньчить вогонь (Ліна Костенко).

“Енергія протесту наростала поступово – від психологічного несприйняття

окремих явищ радянської дійсності(стандартизованої псевдокультури, тотальної русифікації, поліційного нагляду) до цілковитого заперечення ідеології марксизму-ленінізму та політичної практики. Homo sovieticus перетворювався на Людину- бунтаря, за Камю”(Тихолоз Б.)

Убивці,вбивці вбивць, убивці вбивців вбивць –

Шлях справедливості –над людськістю наруга.

Брехня брехні! Все лжа- прогреси ваші.

Вся правда ваша – лжа. Брехня брехні.(Василь Стус).

Про непокаране зло,що множитьсЯ, писав ще Тарас Шевченко, даючи потужний посыл для нас :розрізняти добро і зло, не дозволяти втягнути себе у пута,з яких вибратись надскладно або неможливо.Усна народна творчість розгортає картину зла лише для того, щоб відтінити добро. Міфічні істоти українського фольклору зла не продукують, а їхні часом “злі” вчинки є лише злом у відповідь. У казках зло завжди подолане,наприклад, винесене на лопаті за хату і все,зло зникло. У християнській культурі зло стало більш акцентоване. Воно набуло форми. Зло ХХ ст.було направлене на знищення власного”Я”, розмивання національної системи цінностей. “ Комуністичний тоталітаризм був складною ідеологічною системою, заснованою на брехні, ілюзії,фальшивих утопічних візіях. Протистояти цій системі було важко. Ось тому покоління українських 60- ів, що потужно увійшло в культуру на тектонічній хвилі першої кризи Системи,кинуло насамперед виклик фальші Системи – політичній і мовній, культурній та ідеологічній. Фальш була атрибутом Системи, - тож 60 – ки поцілили в саме її “центро”. Покоління 60 – ів пішло на рішучий і остаточний розрив із оманливою,жорстокою Системою... Сміливість вчинку протидії збагатила духовно;політичний розрив обертався психологічним оновленням особистості художника,а твір врешті набував значення буття. Шістдесятництво- феномен екзистенційний ”.

Художній потенціал фольклору використовувався поетами інтенсивно. Усвідомлення такої тяглості існування давало підстави розуміти, що діапазон користування фольклорними джерелами у них був досить широкий – від фольклорних тропів, “вживання”в стиль і образність народних форм(для поета це було органічним процесом, бо він сам був носієм частини фольклору) до проникнення в поетичне мислення народу, що виявилось у певній етиці, баченні себе на цьому тлі. У межах такої ж шкали відбувалися зв’язки усієї української літератури з народною поезією, які еволюціонували від простих форм - відображення фольклору в літературі як атрибута живої дійсності (обрядів, звичаїв,побутових ситуацій, озвучених піснею),розмовної мови героїв

(прислів'я, приказки) або наслідування стилю пісень, казок чи використання елементів фольклорної поетики – до складних, опосередкованих – сприйняття від фольклору здатності емоційно реагувати на дійсність, слідуванню народній етиці та естетиці в індивідуальній творчості. Наприклад, багато народних пісень дали асоціативні поштовхи до їхнього перефразування, до написання оригінальних поезій на ґрунті народної творчості. Таким чином, шістдесятники долучалися до вже набутого українською літературою досвіду використання народнопоетичних джерел і самі продовжували цю традицію, лише з поправкою на час, в якому їм випало жити і творити.

У низці своїх літературознавчих праць І. Франко шляхом аналізу творчого доробку окремих письменників показав, що на кожному щаблі розвитку української літератури звертання до усної колективної творчості мало не лише свою мету, а й випливало з потреб власного індивідуального досвіду письменника. І. Франко довів, що талановита індивідуальність митця відігравала вирішальну роль у процесі засвоєння художньою літературою колективної народної творчості.

Царина духовної культури нелінійна, час вносить свої корективи витягуючи на поверхню незатребуваний певним періодом матеріал, актуалізуючи його в системі координат нового світосприйняття. Довершеність і неповторність української культури, що формувалася і вигранювалася протягом тисячоліть, є передумовою визнання світом нашої історичності та, активного тривання в духовному часопросторі. Саме українська культура з усім комплексом її складників – від фольклору до її сучасних постмодерних проявів – забезпечує нашу значущість у загальнолюдському духовному контексті, складаючи основу нашого безперервного діалогу з цивілізованим світом.

Шістдесятники окреслили досить чіткі програми інтеграції суспільства в Європу, давши стратегію, спрямовану на розширення знання про себе у світі. Довгий час шістдесятники були чи не єдиним зацікавленням європейської чи американської науки. Напевне, чи не перша праця, що засвідчила академічне зацікавлення рухом опору поза Україною, була книга англійського автора Дж. Берча “Український націоналістичний рух в СРСР з 1956 р.”, яка стала прикладом того, як маючи обмаль інформації, можна створити досить ґрунтовне наукове дослідження. До речі, автор закінчував дослідження на песимістичній ноті – рух опору приречений. Такі самі ноти чулися і в середовищі самих шістдесятників. І. Калинець: “Ми просто робили щось, бо так мусили, не сподіваючись ні на що. ” Або як у фільмі “Тіні забутих предків” С.Параджанова: “А ти, дзвонарю, дзвони, і не питай, коли буде світанок”.

Висновки

Активізація історичної свідомості стала особливою прикметою характеру сучасного духовного буття українців. Донедавна офіційно санкціонована картина української історії нині міняється під потужним натиском нового знання, докорінно змінюючи параметри процесу особистісного осмислення національної парадигми життєтворення. Категорія історичної пам'яті поступово займає належне їй місце у сфері культуротворення як основа історичних знань актуальної культури. Міняється ієрархічна система цінностей, увиразнюється загальна історична картина, долаються стереотипи оцінок. І що видається найголовніше – глибшає особистісне усвідомлення місця власного” Я ”у процесі самореалізації індивіда як діяльного учасника історичного часопростору. Історія як хронотопний феномен здавна викликала творчу цікавість митців усього світу. Філософський аспект симбіозу минулого і вічного увійшов у складники українського культурологічного мислення наприкінці минулого століття . Література стала тією сферою, у котрій просторові ритми національного буття оприявнювалися у взаємоперетіканні трьох його вимірів – минулого, сучасного, майбутнього, які свідомість митця клала в основу авторської концепції світу.

Динаміка авторської емоції, оприявнена історичними аналогіями, творить дивовижний ефект нашої присутності в тому історичному часі.

ГЛАВА 5. ВШАНУВАННЯ ОБРАЗІВ СВЯТИХ ЦІЛИТЕЛІВ В ОБРЯДОВІЙ ПРАКТИЦІ УКРАЇНЦІВ

Вступ

Докорінні зміни соціокультурного буття суспільства, зумовлені глобалізаційними тенденціями сучасності, актуалізують амбівалентні інтенції наукового дискурсу, з одного боку, дослідники, підкреслюючи незворотність інтегративних процесів, пропонують нові аксіологічні парадигми, що повністю відповідатимуть усім змінам та запитам сучасності, а з іншого – все частіше зосереджується увага представників різних сфер наукової та культурної діяльності на вивченні й відтворенні етнокультурної своєрідності різних спільнот та їх історичної спадщини. Спалах таких досліджень зумовлюється не тільки аматорським зацікавленням вчених та колекціонерів до «пам'яток старовини» (І. Лисяк-Рудницький), які швидко зникають під «колесом історії», але й усвідомленням поразки широко декларованої ще кілька років тому провідними країнами світу, політики мультикультурності. В результаті, цінності та норми, які нещодавно здавалися пережитком минулого, знову повертаються не тільки в соціогуманітарний дискурс, але й буденне життя.

Особливо актуальними вказані проблеми є для сучасної України, чітка інтенція якої на євроінтеграцію, не супроводжується високим рівнем етно- та націосвідомості значної частини українського населення, сприяючи тим самим його деетнізації. Це, в свою чергу, актуалізує вивчення та популяризацію не тільки матеріальної спадщини українського народу, але й того символічного коду, який визначив особливості та самобутність українського національного характеру. Провідне значення в цьому контексті, як зазначав М. Костомаров, належить зосередженій на внутрішньому світі релігійності. До аналогічних висновків прийшов й І. Мірчук, який зауважував, що на відміну від германців, які відзначаються схильністю до філософування, чи романців – з їх виразним хистом до політичної діяльності, українці вирізняються з поміж інших народів притаманною їм глибокою релігійністю.

В цілому погоджуючись з висновками авторитетних дослідників, все ж відзначимо, що глибока релігійність українського народу не була виключно внутрішньою, зосередженою на світі власних переживань, а візуально проявлялася у широко розвиненому культі домашніх ікон. Вони були візуальним свідченням присутності Бога у світі та відображали своєрідність «життєвого світу» українського народу. Особливе місце в родинних іконостасах та червоних кутках православної оселі належало образам святих цілителів та

тих святих, які прославилися здатністю творити чудо.

5.1. Соціокультурні чинники утвердження народної віри у чудотворність ікони

Глибока пошана образів святих цілителів та тих святих, які прославилися здатністю творити чудо, за свідченням О. Тарасова, розпочалося в XVII ст., завдяки виникненню численних легенд та переказів про чудодійну силу святих [20, с. 54]. Цьому, зауважує О. Тарасенко, сприяла активізація православного духовенства навколо розбудови монастирів та зміцнення їх матеріальної бази, шляхом притоку широких народних мас, за рахунок уваги до чуда від ікони [21, с. 30]. Поширенню таких переказів та, пов'язаному з ними вшануванню місцевих святинь, сприяла й робота багатьох провідних тогочасних богословів, які присвятили чималу увагу проблемі збору та систематизації відомостей про чудодійну силу православних образів. В цьому контексті, можна згадати роботу Атанасія Кальнофойського «ТЕРАТОУРГНМА lubo cuda» («Тератургима, або Чуда»), яка була опублікована у 1638 р., або ж роботу Д. Туптала «Руно орошенное» (1683 р.). В цих, та багатьох інших працях, було запропоновано описи «дивовижних випадків зцілення біля святих мощів, ікон, джерел оздоровлення по молитвах святих подвижників...», що, з одного боку, яскраво свідчило про те, що «православна церква на українських землях є благодатною» [21, с. 30], а з іншого – «притягувало й вражало повсякденність простої людини». У висліді цієї діяльності, формувалося враження, що «святість і чудодійна сила образів пронизували грішний світ наскрізь» [20, с. 54], тим самим сприяючи утвердженню православної віри серед широких мас простонароддя.

Відродженню церковного православ'я та поширенню християнського переказу в народному середовищі, сприяла активна позиція братств. Звичайно, спочатку це «були переважно організації міщан і ремісників, що організовувалися при церквах для утримання зовнішнього порядку в храмах, забезпечення його матеріальних потреб, піклування над хворими парафіянами, опікою над вбогими і т.п.» [18, с. 74]. Оживляли ж цю організацію, в період упадку православної культури [9, с. 111-112], широкі братські бенкети, які «робили її привабнішою для світового чоловіка, тим часом як брацькі пом'яники, похорони, вічні молитви церковні, обов'язок піклувати ся бідними й хворими членами своїми, опіка над церквою все се давало богату поживу релігійним і моральним інтересам сучасної [тогочасної – уточ. О.Б.] людности» [9, с. 111].

Наступ католицизму та уніатства, які зумовили суттєві обмеження прав православних русинів, змусили братчиків до суттєвих реформ своєї організації. Докладаючи зусиль до культурного та духовного розвитку своєї спільноти, братчики, пише М. Грушевський, «рішили зачати сю роботу культурного оновлення від самих себе... Вони рішають ся вичеркнути сі старі всенародні піри [укр. «бенкети» – уточ. О.Б.]... Брацькі сходини тепер мають служити цілям релігійно-моральної науки, брацькі кошти – потребам церковним і помочи убогим. Брацтва мають служити органами моральної цензури для своїх членів і суспільності, піднесення її духового і культурного рівня» [9, с. 113–114].

Активізація братської діяльності та зміна її світоглядних інтенцій, дала початок до відродження християнської культури, насамперед завдяки тому, що при церквах та монастирях починають засновувати школи, друкарні та «шпиталі» для утримання німців. «Старійшини братств, – пише П. Білецький, – купці та ремісники – відали справами будівництва й прикрашення церков, стежили за поведінкою не лише мирян, а й духівництва, від чого постійно виникали сутички з православними єпископами» [2, с. 7]. Важливе значення для відродження православного життя відіграло й те, що на Новий рік 1586 р. до Львова заїхав патріарх антиохійський Йоаким, і братчики звернулися до нього за порадою та благословенням своїм планами. «Патріарх, – пише М. Грушевський, – прикро вражений тими непорядками, занепадом, деморалізацією православної церкви України, яку бачив навколо себе на кожному кроці, прийшов в незвичайну радість від високого настрою й благородних планів львівських братчиків. З їх розмов повіяло на нього ароматом християнської церкви апостольських часів. Йому прийшла гадка, що оперта на таких чистих християнських принципах братська громада може послужити знаряддям церковної реформи, моральною цензурою для розпущеного духовенства, контрольним органом церковного нагляду, і закриваючи очі на ту багатовікову еволюцію, яка лежала між його часами й апостольською церквою» [9, с.112]. Зважаючи на благородні наміри братчиків патріарх клопотав перед візантійським патріархом про надання Львівському Успенському братству права Ставропігії [2, с.7]. Без уваги на те, що «такі привілеї не завжди були до смаку духовенству чи єпископам, вони дали і свої позитивні наслідки, бо втримували між духовенством дисципліну і високу християнську мораль» [18, с. 75].

Поряд з ініціативною діяльністю братств, розвитку православної культури та поширення її серед простонароддя, сприяла активна позиція козацтва, й,

зокрема, П. Сагайдачного, за підтримки якого, значна частина випускників братських шкіл була посвячена у владики. Серед них варто згадати таких провідних діячів української релігійної культури початку XVII ст., як Ісає Копинський, Мелентій Смотрицький, і, звичайно, Іов Борецький, який був висвячений на митрополита Київського, Галицького та всієї Русі [9, с. 237].

Ключове значення для утвердження православної віри серед простонароддя, відіграло відновлення Київської митрополії (1620 р.). Ця подія, з одного боку, відроджує віру в благословенний характер православної церкви в Україні в очах широких народних мас, а з іншого – змушує православне духовенство впорядкувати церковні справи, й «підіймаючи свій авторитет, вона [ієрархія – уточ. О.Б.] обмежує впливи елементів громадських, світських» [9, с. 241] та концентрується розвитку богослов'я та православної культури.

Намічені на зламі XVI – XVII ст. зміни в житті православних осередків, апогею свого розвитку досягли в період життєдіяльності П. Могили. В перші роки на посаді настоятеля Києво-Печерської лаври, він, як і його попередники, дбав насамперед про благоустрій обителі. Це було зумовлено тим, що широко відомий й глибоко шанований серед православного народу чернечий осередок, хоча й отримував чималі доходи, все ж перебував не в найкращому стані. «Набіги кримських татар на погано укріплений Київ, наносили тяжкі удари матеріальному благоустрою монастирю. Траплялося, що під час таких набігів монастирські будівлі спалювалися, і святі речі і скарбниці розкрадалися, маєтки спустошувалися, безліч людей, що належали монастирю, забирали в полон» [6, с. 243]. Однак, зауважує С. Голубєв, починаючи від середини XVI ст., обставини життя в Києві, починають поступово змінюватися завдяки козацтву, яке здержує наступ татар. Відтак, єдиним, що залишилося побороти енергійному настоятелю, стала жадоба до збагачення архімандритів та наближених до них людей [6, с. 244].

Розгорнута П. Могилою діяльність щодо повернення монастирського майна отримала в той час широкий резонанс. З одного боку, він був обумовлений досить швидким відродженням Києво-Печерської Лаври, завдяки поверненню її матеріальних статків, а з іншого – тими колізіями, які виникали в ході роботи щодо повернення тих маєтностей, що були відібрані у монастиря. Зокрема, С. Голубєв звертає увагу на те, що у випадках, коли якийсь пан, «спокусившись на багату лаврську маєтність, здійснював на неї набіг і грабував, то він міг бути певний в тому, що його вчинок не залишиться безкарним, що подібна (якщо не більш сумна) доля чекала незабаром і власне його маєток. П. Могила в боргу не любив залишатися» [6, с. 314]. Він збирав

монастирських слуг, озброював їх і силою відбирав маєтності, що колись належали монастирю. Іноді для цього запрошувалися козаки. Дослідник наголошує, що такі дії з боку киево-печерського архімандрита викликали супроти нього масу протестів, з боку постраждалих. У висліді цього, в ряді історичних пам'яток, П. Могила, описується «самими похмурими фарбами; його наїзди прирівнювалися до розбійницьких нападів» [6, с. 314].

В той час, як боротьба з цивільними загарбниками монастирського майна та маєтностей велася світськими методами, а саме за допомогою збройних нападів з боку архімандрита, протиборство жадібності монастирської братії здійснювалося на ідейному рівні. Зокрема, апелюючи до релігійного почуття православних, ієрарх, «намагався протидіяти захватам і спустошенням монастирських маєтностей і засобами суто морального характеру. Він намагався вплинути на релігійне почуття тих осіб, що допускали насилля у відношенні до чернечої братії, підкреслюючи, що подібне насилля викликає справедливий гнів і кару Божу» [6, с. 316]. У висліді цієї ідейної боротьби, в Києво-Печерській лаврі та інших церковних інституціях поширюють та фіксують усі свідчення та перекази про покарання Господнє тих людей, які зазіхнули на церковне майно.

Одним із найбільш показових прикладів згаданих переказів, є зафіксоване в записках П. Могили свідчення про те, що в 1614 р. *«один шляхетний на ім'я Василь Воронич достоїнством писар земський київський, зажерливістю клятою переможений, повстав на монастир святий общинножительний, що називається Межигірським, і насмілився відняти в нього озеро під назвою Косор і собі присвоїти. Відігнав від ставу (рибальського) іноків та людей монастирських із сітями, що там для риболовлі були, своїх там поставив і людей, і сіті.*

Ігумен тамтешній тогочасний на ім'я Гедеон з братією багато молили його, аби не віднімав у них озеро, яке ніколи не було його, але здавна монастирське, і від нього весь рік братія рибою харчується.

Він, ніскільки не слухаючи моління їхнього, ще більше укріпився в своєму лихому починанні, що остаточно відняв у них озеро. Не тільки це зробив, але і смертю погрожував їм, говорячи: «Якщо зустріну (тут) інока з вашого монастиря, як злодія повісити звелю».

Ігумен, побачивши: нічого не досягло благання їхнє до нього, уставив братам усім піст і молитви з поклонами повсякдень – рано сто, в полудень сто, увечері сто, говорячи: «Оскільки прохання наше не змогло повернути на милість ласого ворога нашого – помолімося Тому, хто бачить кривди наші й

може вибавити нас від недоброзичливця нашого».

Невдовзі, як почали вони співати молебні соборні в церкві зі сльозами й зітханнями – о чудо! – прийшов слуга від Воронича, просячи ігумена і братію про молитву, оскільки, каже, тяжко захворів сьогодні пан мій, і не знаю, чи, повернувшись, знайду його живим. Ще вони молитви співали, прийшов і другий, ігумена просячи, аби прийшов з братією і єлей над ним освятив.

Ігумен, благий муж і незлобивий, пішов до нього і єлей освятив йому. Але хвороба його тільки посилилась – ранком... перед смертю, усвідомивши свої гріхи, і що через це... хвороба... здолала його, покликав ігумена, з іншими гріхами й цей сповідаючи перед ним і з плачем пробачення просячи, повернув їм озеро і сіті свої, і харч, привезений туди для рибалок, монастирові подарував...

...спочатку біснувався, і така його мука була, що взявши ложку срібну, погриз і поїв, по цьому гарячка сильна обійняла його, по сповіданні і причасті Божественних Таїн, з глузду з'їхавши, помер.

Чув це я, Петро Могила, архімандрит святої великої і чудотворної Лаври Печерської Київської від багатьох віри гідних свідків, найбільше від православного митрополита Київського Йова Борецького, котрий був свідком цього чуда, і від братії святої Межигірської обителі. Написав це, аби побачили всі, хто кривдить чернецих рабів Божих, що швидко творить Бог (згідно з Євангельським своїм правдивим Словом) відомщення за обраних, які волають до Нього день і ніч, довго терплячи від тих. В літо 1629, місяця 26 дня» [6, с. 316–318].

В цілому, немає підстав сумніватися, що П. Могила, високо цінував матеріальні багатства Києво-Печерської обителі, при чім, захищаючи їх досить часто проявляв себе так само як і тогочасні магнати. Однак, на думку С. Голубєва, діяльність архімандрита П. Могили не мала нічого спорідненого з діяльністю інших тогочасних архімандритів Києво-Печерської лаври. Вони, доводить дослідник, «дорожили матеріальними багатствами керованої ним обителі майже виключно у власних інтересах, дивилися на монастирські доходи, як на засіб особистого збагачення, – в результаті чого, захищаючи майнові права обителі від посягання з боку сторонніх осіб, самі вони не соромилися захоплювати у свої руки монастирське добро; збагачувалися за монастирський рахунок самі, збагачували і своїх рідних» [6, с. 318–319]. Між тим, в очах П. Могили, продовжує думку дослідник, «лаврські багатства мали ціну і значення переважно тому, що в них він бачив сильні позиції для боротьби з могутніми противниками православ'я, вважав їх необхідними засобами для успішного здійснення тих релігійно-моральних цілей...» [6, с. 318–319]. Саме

тому, П. Могила, ревно оберігаючи монастирське добро, не тільки не користувався їм у власних цілях, навпаки: багато батьківської спадщини використав на користь керованого ним чернечого осередку.

Варто зауважити, що діяльність П. Могили, була пов'язана не тільки з відродженням матеріальних статків Києво-Печерської лаври, але й спрямована на повернення їх звання духовної святині, що зосереджує навколо себе й духовно визначає життєдіяльність українського народу. З цією метою, під егідою архімандрита та за його безпосередньої участі, при Києво-Печерській лаврі починається інтенсивна діяльність спрямована на збір, систематизацію, популяризацію та публікацію відомостей про чуда, які відбулися тут. Зокрема, архімандрит, спрямовуючи свою діяльність на відродження православної культури та поширення її серед народу, прагнув показати, що Києво-Печерська обитель – це місце особливе, завдяки благодатній присутності Божій, місце, що знаходиться під покровительством Богородиці, місце ознаменоване подвигами багатьох святих угодників. Саме завдяки цій особливій благодаті Господній, Києво-Печерська Лавра, здавна славилася «багатьма предивними чудесами» що здійснювалися в ній. При цьому, П. Могила, прагнув показати, що чудо – це не стільки історична подія, це процес перманентної присутності Бога в обителі, завдяки чому тут відбувається багато зцілень: сліпі – прозрівають, хворі різними невиліковними хворобами, вірою своєю та силою слова Христового, отримують зцілення, «біснуваті – звільнення від злого духа, неплідні подружжя дітей, і т. п. Навіть грішники і розбійники, навіть люди неправославного віросповідання, «від усього серця» зверталися за допомогою до пресвятої Богородиці і печерських угодників – і ті отримували те, що просили» [6, с. 340-341].

5.2. Образи святих цілителів у світлі церковного переказу

Без сумніву, діяльність спрямована на популяризацію чудодійної сили православних ікон, вражала повсякденну свідомість простолюдинів. З численних легенд і оповідей, що виникають при усіх найбільших чернечих осередках, народ дізнався про чудесне спасіння Києва у 1651 р. завдяки побутуючій в цей час легенді про чудотворну силу Києво-Братської ікони Божої Матері. Згадуючи цю легенду про цей образ, М. Грушевський писав, що він «досі переховується в головній церкві Київського Брацтва і вважалася його головною святощою. Мовляв коли Радивилове військо стало в Вишгороді, оден з вояків, бушуючи в тутешній церкві, ударив зброєю по лиці Божої матери; від того зробився знак, кров потекла і под. Тоді вночі Божа мати з'явилася

Радивиліві і загрозила, що коли він не помститься за її обиду, то не вийде відти. Радивил другого дня велів повісити того безбожника і спішно вийшов не зробивши Вишгородові ніякої шкоди. А ікона потім чудесно приплила Дніпром під Брацький монастир і була монахами поставлена в нім)» [8].

Незважаючи на те, що за твердженням самого М. Грушевського, немає підстав вважати цей переказ правдивим, все ж, сьогодні залишається безсумнівним той факт, що в період виникнення він набув неабиякого резонансу й був дуже популярним серед народних мас. У висліді цього, за свідченням різних церковних джерел, маси простолюди стікалися до Братського монастиря, сподіваючись отримати зцілення від різних недугів.

Поряд з Києво-Братською іконою Божої Матері, здатність творити чудеса, приписувалася й Богоматері Іверській. В народі, панувала легенда, що ця ікона була пронизана списом, і кров з неї йшла. Окремі, ікони богородичного комплексу не горіли у вогні, інші – мали здатність обдаровувати благочестивих людей грошима. Така здатність присувалася в першу чергу Печерській іконі Божої Матері – вона була однією з головних святинь, процвітаючого в цей час матеріально і духовно, Печерського монастиря [20, с. 54]. Таким чином, зауважує Р. Воробей, в «Україні склався справжній культ Божої Матері, яка за канонам християнської церкви вважалася першою особою після Бога, народною заступницею перед ним та помічницею у всіляких бідах. Їй надавалися високі моральні риси святості, чистоти, безмірної материнської любові і доброти, яка поширювалася на всіх людей. Божа Матір уявлялася надзвичайно доброю і милостивою, серце її, за народними переконаннями, таке багате на любов, що вона готова надати допомогу і заступництво навіть мучителям Ісуса, не кажучи про вірних» [10].

Цілком очевидно, що дива, здійснені святими іконами та мощами праведників зосереджених в чернечих осередках, вражали буденну свідомість простолюди, залучаючи його до церковного життя, й зокрема, обрядової практики, яка, частіше за все, й знайомила народ з церковним переказом. У висліді цього, можемо припускати, що служба, яка лунала 16 серпня на честь Нерукотворного Спаса: «Пречистого Твого лика знак зобразив, Авгарю верному послал еси, побажавшому Тебе бачити...») [20, с. 53–54], знайомила прихожан не тільки з чудотворною силою цього образу, але й церковним переказом щодо виникнення святих ікон. Зокрема, в легенді стверджувалося, що образ «Нерукотворного Спаса», виник ще у I ст. н.е. у дні земного життя Ісуса Христа. В цей час, у місті Едесса, був «Авгарь, або князь цієї країни, звали якого Ухома, який був уражений невиліковною страшною хворобою –

проказою. Дізнавшись про чудеса Ісуса Христа, він просив Його листом, відправленим з Ананею, відвідати його і зцілити від хвороби. Спаситель взяв плат, обтерся їм, зобразив при цьому на ньому лик свій і відправив його едеському князю, обіцяючи зцілити його через одного зі своїх учнів. Князь з благоговінням прийняв святий образ Господа, поклонився йому, обцілював його і відчув велике полегшення від хвороби» [16, с. 61].

Церковний переказ про виникнення та чудодійну силу ікони «Нерукотворний Спас», безсумнівно, мав неабияке значення для утвердження її як однієї з народних святинь. Цьому, безумовно, сприяло знайомство народу з легендою про виникнення образу та про чудесне зцілення ним едеського князя. Без уваги на це, все ж, на наш погляд, є всі підстави говорити про те, що українському народу були набагато ближчими і привабливішими чудеса від образів Богородиці, та святих угодників. Цьому сприяло не тільки відродження церковної культури, яке спостерігалось від XVII ст., але й тісний зв'язок образів Богородиці з козацтвом та його перемогами. Адже, права справа козацтва, їх перемоги, здійснювалися під покровительством Богородиці Покрови. У висліді цього, покровительство Богородиці, за давньою традицією розповсюджувалося на всю українську землю.

Можливо саме тому, відразу ж після національно-визвольної війни, розпочалося, згадане П. Алепським, відродження православних храмів. Так, проїжджаючи в цей час Україною, мандрівник дивувався «добробутові й численності населення краю, незадовго перед тим вщент спустошеного та знелюдненого війною. < > Повсюди можна було бачити, як відбудовувалися храми, зводилися нові, і кожен з них захоплював красою архітектури, висотою, багатим убранством – ажурною різьбою золочених дерев'яних іконостасів, «які зовсім нічим не різняться від карбованих із золота», іконами, православними, але з «красотами живопису», що їх українські майстри перейняли «від франкських і польських живописців-художників» » [2, с. 10]. Іншими словами, віра «у силу людини, пафос боротьби та перемог, здобутих у перші роки визвольної війни українського народу, яку очолив Богдан Хмельницький, історичний акт возз'єднання українського та російського народів – усе це певною мірою негайно ж відбилося в мистецтві» [2, с.7].

Головною особливістю іконопису періоду національного піднесення, на думку багатьох провідних мистецтвознавців, стало те, що він виходить за межі монастирів й трансформується зі своєрідної містерії у особливе ремесло, яке за твердженням, П. Жолтовського, в цей час почало «визначатися не виключно церковним вченням, теологічною догмою, на нього стала впливати і народна

віра, яка прагнула пристосувати до земної дійсності те, що церква вважала властивим лише потойбічному світові» [11, с. 13].

Без уваги на авторитет дослідника, все ж, вказаний висновок, вважаємо значно перебільшеним. Звичайно, коли мова йде про високий рівень «поганізації» (М. Грушевський), або примітивізації іконопису, то висновки дослідника є безсумнівними, однак, коли мова йде про церковний переказ, то, ймовірно за все, говорити про розвив домашньої ікони писаної народними малярами з церковною традицією немає підстав. На користь нашого зауваження, слугує не тільки вказане нами широке вшанування популяризованих церковною чудотворних ікон, але й здійснений нею крок до зближення з простонароддям завдяки популяризації церковної історії. Адже, за твердженням М. Грушевського, одним з найбільш знаних в середовищі українського народу твором, став Києво-Печерський патерик [7]. Завдяки знайомству з ним, українці глибоко вшановували велику кількість місцевих (українських) святих, особливо печерських, що яскраво засвідчувало прагнення українців, хоча б раз у житті здійснити паломництво до святих місць.

Поряд з вказаним, маємо всі підстави припускати, що саме з оповідей Печерського патерика, народні маси дізнавалися про цілющу чудодійну силу віри та святих образів, розміщених в храмах. Так, велике повчальне значення могла мати оповідь про святого блаженного Агапіта, безкоштовного лікаря. Він, постигся у ченці ще «за блаженного отця нашого Антонія, і який наслідував життя його янгольське, бувши очевидцем зробленого ним. Бо як же той, великий, ховаючи святість свою, хворих зціляв своєю їжею, [а] ті вважали, що [ім] лікарське зілля подавали, і так уздоровлювалися молитвою його; так і цей блаженний Агапіт, ревно наслідуючи святого того старця, допомагав хворим. І коли хто з братії хворів – залишав келію свою – не було бо нічого, що можна було б вкрасти в келії його, – приходив до хворого брата і служив йому – піднімаючи і допомагаючи йому, і на своїх руках носячи, і давав йому свого харчу – варених овочів, – і так уздоровлювався хворий молитвою його. Якщо ж тривала його недуга – так Бог благоволив, аби віру і молитву раба свого помножити – цей же блаженний Агапіт перебував [біля нього] невідступно, молячи за нього Бога безперервно, [аж] доки Господь здоров'я подавав хворому задля його молитв. І через те прозваний був Лікарем, бо дарував йому Господь дар зцілення. І прочули про нього у місті, що [є] якийсь у монастирі лікар, [і] багато хворих приходили до нього і уздоровлювалися» [15].

Цілком очевидно, що відомості про чудесні зцілення, які відбувалися у Києво-Печерському монастирі, й фіксувалися найкращими представниками

православ'я, були головною підвалиною народної віри у чудесну цілющу силу ікони. Так, поступово знайомлячись з церковним переказом, в народну обрядову практику залучалися й ікони тих святих, яких вважали цілителями. Частіше за все, це були святі, які прославилися лікарськими здібностями та благодатною силою зцілювати недуги іменем Ісуса Христа, ще за життя. Народ вірив, що зрозуміти людську біль та страждання можуть тільки ті святі, які навіть після входження у Царство Небесне залишаються небайдужими до людського болю, й, що знаходяться найближче до людини та її життєвих турбот [23]. Так, покладаючись на народну легенду про те, що святий Микола Чудотворець «на небі не сидить [як пан – уточ. О.Б.], а тут, на землі, людям помагає» [5, с. 30], зверталися до нього українці за допомогою при усіх життєвих негараздах, в тому числі й у випадках, коли мали тілесні, чи душевні недуги. Крім того, у народних легендах та переказах, зауважує О. Воропай, святий Миколай згадується як захисник від стихійного лиха, й особливо на воді. Так, в приморських регіонах України, за ним закріпилася функція опіки над рибалками [5, с. 29–30]. В інших регіонах образ святого Миколая давали дітям у подорож – щоб усілякого лиха захищав тоді, коли діти знаходяться далеко від дому, особливого ж значення його образ набував тоді, коли в дорозі приходилося ночувати – тоді образ святого Миколая Чудотворця захищав не тільки від нечистого, але й лісових звірів [5, с. 30]. Свідченням цього може бути збережений до нашого часу, кам'яний придорожній образ Миколи Чудотворця, біля якого мандрівники зупинялися на ночівля, звертаючись з молитвою про захист.

Функціонально багатий образ святого Миколая – порятунок від негоди, від звірів, від нечистої сили, від пожежі, від нещастя в дорозі, поєднувався зі здатністю зцілювати. В народі вважалося, що найкраще святий зцілює від головного болю. За тим же принципом, здатність зцілювати від головного болю була віддана іконі «Усікновення глави Іоанна Предтечі» [23].

В свою чергу, святі образи Флора і Лавра могли зцілювати від пияцтва. Це переконання утвердилася завдяки агіографічному переказу про те, що брати, до прийняття християнства, самі страждали від цієї пагубної звички. На основі того ж агіографічного переказу склалася думка про те, що святі мученики Флор і Лавр опікуються домашньою худобою і особливо кіньми. Цей переказ, на територію України прийшов з Новгороду й ґрунтувався на свідченнях новгородського паломника Антонія, який у 1200 р. перебував у Візантії й бачив нетлінні мощі святих мучеників. З часу відкриття святих нетлінних і чудотворних мощей братів Флора і Лавра, припинився падіж худоби, а святих

почали вшановувати як покровителів коней. Переказ про те, що святі мученики опікуються кіньми, прийшов на Русь з Балкан – батьківщини святих братів. Там панував переказ про те, що мученики Флор і Лавр були навчені Архангелом Михаїлом мистецтву керувати кіньми. У стародавніх іконописних оригіналах Русі дається наставляння, що святі Флор і Лавр повинні бути написані з кіньми, яким вони протегують. Ця традиція хоча й зародилася у Новгороді, однак згодом полишилася і в Україні, що іконографічний сюжет «Чудо про Флорі і Лаврі» [17, с. 296], який притаманний переважно церковному іконопису. В свою чергу, в домашніх іконах, святі, хоча й зберігали своє функціональне значення, однак, зображувалися або ж у повний зріст, або ж мали поясні зображення барокового типу. Ця особливість, ще раз підкреслює правомірність нашого припущення щодо впливу церковного мистецтва на становлення культу святих цілителів загалом, і святих Флора і Лавра, зокрема.

За тим же принципом, сформувалося народне переконання в тому, що свята Зінаїда допомагає при психічних захворюваннях, а Богородиця Троєручниця – при болях в руках. Святий Антип Федір Сікеот вважаються цілителями зубних хвороб, в той час як цілителями простудних захворювань, є свята Фотінія (Фотина, 20 березня), преподобний Марон і Василь Новий (26 березня). При кашлюковим кашлі у дітей, народ молиться Івану Предтечі. Вагітних охороняє Федорівська Божа Матір та Богородиця – помічниця в пологах. Аналогічні функції, зауважує В. Южин – мають і великомучениця Катерина та Анна-пророчиця [23].

Подекуди, беручи до уваги розмір і характер проблеми, родинну молитву могли доповнювати й хресні ходи. Де-не-де, зауважує В. Южин, такі ходи відбуваються тільки мирянами, без участі духовенства, до того ж не тільки під час епідемії, а й з чисто запобіжної метою. У таких випадках ікони обносяться спочатку навколо вже уражених хворобою будинків, а потім і навколо всього селища [23]. Таким чином, продовжує дослідник, в народі поступово склалася думка, що існують святі образи, які здатні зцілювати від окремих недуг, однак є і такі, що зцілюють від усяких захворювань. Такий хист отримали такі відомі лікарі-безсрібники як святі Кузьма і Дем'ян, святий Кір Олександрійський і його учень Іван або ж пресвітер Єрмолай з Нікомидії.

5.3. Святий Пантелеймон цілитель

Провідне ж значення серед шанованих народом образів належало святому Пантелеймону. Культ його образів, на теренах України, прослідковується від часу християнізації Русі, і пов'язаний з іменем святителя Володимира та його

дружини Анни. За переказом, саме вона привезла з Візантії, серед «інших святих частки мощей св. Пантелеймона» [4]. Крім того, вважається, що в часи П. Могили, у Софії Київській зберігались святі мощі цього святого [19, с. 17].

Без уваги на апеляцію ряду дослідників (зокрема, Н. Нікітенко. В. Корнієнко [14, с. 96]) до археологічних відомостей, які підтверджують перебування мощей святого Пантелеймона в Києві, все ж, зважаючи на непересічну увагу представників православного духовенства XVII ст. до питань пов'язаних з чудодійною силою святих реліквій, сьогодні важко говорити про їх достовірність. Разом з тим, уже те, що православна церква присвятила багато зусиль проблемі популяризації життя, шанованого до цього переважно в середовищі привілейованих верст руського люду, святого, мало вагомий вплив на становлення культу святого Пантелеймона. Адже, цілком очевидно, що буденну свідомість приголомшували відомості про чудодійну силу мощей. Особливо ж вражаючим, на наш погляд, були відомості про особливості смерті святого подані в його житії: «За велінням імператора святого великомученика Пантолеона привели в цирк і кинули його на розтерзання диким звірам. Але звірі лизали його ноги і відштовхували один одного, намагаючись торкнутися руки святого. Бачачи це, глядачі піднялися з місць і почали кричати: «Великий Бог християнський! Так буде відпущений невинний і праведний юнак!». Розлючений Максиміан наказав воякам убити мечами всіх, хто славив Господа Ісуса, і навіть вбити звірів, що не рушивши святого мученика. Бачачи це, святий Пантолеон вигукнув: «Слава Тобі, Христе Боже, що не тільки люди, а й звірі вмирають за Тебе!». < > Нарешті, знавіснілий від люті Максиміан наказав відрубати великомученику Пантолеоном голову. Воїни привели святого на місце страти і прив'язали до оливкового дерева. Коли великомученик почав молитися Господу, один з воїнів вдарив його мечем, але меч став м'яким як віск і не наніс ніякої рани. Уражені дивом, воїни закричали: «Великий Бог християнський!» В цей час Господь ще раз відкрився святому, назвавши його Пантелеймоном (що означає «многомилостивий») замість колишнього імені Пантолеон, за його велике серце та милосердя. Почувши голос з неба воїни впали на коліна перед мучеником і просили вибачення... Коли мученику відсікли голову, то з рани разом з кров'ю минув і молоко, а маслина, до якої був прив'язаний святий, в цей момент зацвіла і сповнилася цілющих плодів. Бачачи це, багато людей повірило в Ісуса Христа. Тіло святого Пантелеймона, кинуте в багаття, залишилося неушкодженим, і тоді Нікомідійський страсотерпець був похований християнами на прилеглий землі схоласт Адамант» [3].

Вшанування святого Пантелеймона цілителя досить швидко утвердилося у

всьому християнському світі, однак особливо проявилось у Східній імперії. Воно було зумовлене тим, що, за свідченням різних християнських джерел, саме у Софії Константинопольській зберігалися нетлінні мощі святого та «кровь и млеко св. Пантелеймона, и глава его» [22]. Про це свідчить архієпископ новгородський Антоній (XIII ст.), описуючи святині і пам'ятки храму. Показовим в даному випадку є той факт, що мощі святого згадуються поряд з такими вагомими християнськими святинями як дві дошки Гробу Господнього, печаті гробу, ікона Богородиці, що тримає Христа, голова апостола Кіндрата тощо. Все це дає підстави вважати, що мощі Пантелеймона – одна із найбільших святинь християнського світу, а тому швидке утвердження його культу у східнохристиянській обрядовій традиції було цілком закономірним.

Що стосується Русі, то спираючись, з одного боку, на візантійську традицію давати мощі святого Пантелеймона як одну з частин посагу візантійських царів, а з іншого – на своєрідність розпису Софії Київської та прагнення Ярослава Мудрого експлікувати Візантію, як «старий міх», у який не можна вливати нове вино «благодаті й істини» (Іларіон) християнської, маємо всі підстави вважати, що вшанування святого Пантелеймона поширилося тут разом із прийняттям християнства. Це яскраво демонструє, як мінімум той факт, що менш ніж через століття після прийняття християнства, у головному храмі Русі – Софії Київській, розміщено аж два зображення святого цілителя Пантелеймона: «Погрудне зображення знаходиться в колишній північній внутрішній відкритій галереї, там, де зараз у вівтарі св. Володимира стоїть гробниця Ярослава Мудрого... < > Друге зображення великомученика, на повен зріст, міститься в центральному нефі навпроти зображення патрона князя Володимира – св. Миколи. Таке розміщення фрески в центрі собору, – на думку Н. Верещагіної, – підкреслює паралель Володимир – Пантелеймон. Таку паралель, – продовжує дослідниця, – підтверджує й давньоруська література, в якій настійливо звучить тема Володимира Милостивого, який щедро обдаровує своїх підданих, піклується про вбогих та хворих» [4].

В цілому, немає підстав сумніватися в тому, що вшанування образів святого цілителя Пантелеймона, як мінімум у середовищі привілейованих верств та міського населення, утвердилося разом із прийняттям християнства, або ж незадовго потому. Що стосується протонароддя, яке, за свідченням М. Грушевського, І. Огієнка та ін., ще довго притримувалося язичницької обрядової практики, то тут процес утвердження культу святих цілителів і зокрема, святого Пантелеймона відбувався дещо складніше.

5.4. Чудо та потойбічна сила

Незважаючи на зусилля православного духовенства, яке намагалося пов'язати народу віру в чудо зі здатністю православної ікони до чудотворення та зцілення, все ж в народі довгий час залишається живою віра у чаклунів та відьом, які, частіше за все й були причиною різних людських захворювань, і особливо нещастя. Вони, в народній уяві постилавали результатом «порчі» насланої чаклуном. Її позбутися, пише С. Максимов, можна було лише за допомоги іншого чаклуна, можливо менш сильного [12, с. 99].

Зв'язок з потойбічною силою приписувався не тільки чаклунам, але й відьмам. В Україні, відьми частіше за все «молоді вдови і притому... такі, що «не жаль віддати душу за погляд красуні чорнобривої» [12, с. 113]. «Відьми, – пише С. Максимов, – на загальну думку, відрізняються від всіх інших жінок тим, що мають хвіст (маленький) і володіють здатністю літати по повітрю на мітлі, кочергах, в ступах тощо [12, с. 114]. Проте, не ця здатність їхня, притягувала до них велику увагу населення, змушуючи одночасно боятися і поважати, мати зв'язок з ними і залишатися від них незалежними. Відьми притягували до себе людей своїми незвичайними здібностями – приворожити коханого, або ж зцілити від кохання, покарати кривдника, або повернути вкрадене. Подекуди зверталися до відьми українські жінки з бездітних родин, або ж тоді, коли хтось в родині потерпав від недугу, або мав пагубну звичку тощо [1, с. 17–18]. Без уваги на це, відьом, завжди боялися – щоб не вкрала молоко у корови, щоб наслала морок на поселення, щоб б не зіпсувала нікого (не наслала порчу – за С. Максимовим) тощо.

Страх народу перед потойбічною силою, який супроводжувався боротьбою християнства проти пережитків язичництва, активізував боротьбу з чаклунами та відьмами, яка, нерідко супроводжувалася кривавими розправами, детально описаними В. Антоновичем у роботі «Чари в Україні» [1]. В цій праці, дослідник дає чи не найбільш розлогий опис суду над відьмами в чаклунами в Україні. Виняткову ж увагу, привертає той факт, що, на відміну від Європи, де відьму, частіше за все засуджували до страти, в Україні, законодавство було набагато лояльнішим, оскільки, навіть ті, хто був визнаний винним у чаклунстві, обмежувалися сплатою грошової компенсації [1, с. 11–12]. При чому, у випадках, коли встановлювали, що діяльність відьми шкодить процесу розвитку православної культури, то грошова компенсація сплачувалася на користь церкви, що, безумовно, визначало активність останньої у боротьбі з пережитками язичництва. Однак, зауважує В. Антонович, коли страх людських був спричинений мором, врятуватися або хоча б сподіватися на справедливий

судовий розгляд справи, підозрюваним у чаклунстві було складно. Частіше за все, налякане населення здійснювало самосуд – спалювали відьму на роздоріжжі, або ж топили [1, с. 31–35, с. 52].

Причина загальної м'якості судових вироків, на думку В. Антоновича, полягала не стільки в гуманності поглядів суддів, як у браку тих демонологічних понять, які зумовили люте переслідування чаклунів на Заході. Допускаючи можливість чародійного, таємничого впливу на побутові, щоденні обставини життя, український народний погляд, за твердженням дослідника, не завжди шукав початку тих впливів у зносінах зі злим духом; демонологія не лиш не була розвинена у цілісну систему уявлень, але й до кінця XVIII ст. існувала в народній фантазі лише в ембріональному стані. Цьому сприяло і те, що народний погляд на чари, був не стільки демонологічний, як пантеїстичний – вірячи в існування в природі сил і законів, не відомих більшості людей, народ, все ж допускав думку, що окремі з них були пізнані людьми. Однак, тлумачення чаклунства, як знання та розуміння законів природи, не було ототожнювалося зі зв'язком з нечистою силою, а тому й не вважалося гріховним [1, с. 12-13].

В цілому погоджуючись з висновками В. Антоновича, все ж хотілося б зауважити, що його висновки видаються дещо перебільшеними. Адже, сьогодні вже не підлягає сумніву, що активність православного духовенства, яка проявилася у XVII – XVIII ст.. у боротьбі з пережитками язичництва, мала вагоме значення для формування уявлення про зв'язок чаклунів (волхвів) та відьом з нечистою силою. Звичайно, ця тенденція, на теренах України, проявилася значно слабше, у порівнянні з північними регіонами Русі, але, без сумніву, посідала чільне місце в уявленнях українського народу. На користь нашого припущення, слугує не тільки велика кількість літературних творів присвячених темі чаклунства, й зокрема, відьмам (Г. Квітка-Основ'яненко, «Конотопська відьма», М. Гоголь «Вій», «Вечори на хуторі близь Диканьки» тощо), як феномену української культури, але й збережені до нашого часу святі ікони з діркою. Вважалося, що якщо подивитися в дірочку такої ікони на службі божій, то можна впізнати відьму – в неї через дірочку будуть виднітися роги.

Наявність страху перед відьмами і чаклунами, засвідчують і проповіді ряду православних священників, які намагалися боротися з пережитками язичництва в народному середовищі силою християнського слова. Так, наприклад, єпископ Серапіон, намагаючись захистити людей від страти говорив: «Ви все ще тримаєтесь поганського звичаю чаклування вірите і палити невинних людей. В

яких книжках, в яких писаннях чули ви, що голод буває на землі від чаклування? Якщо ви цьому вірите, то навіщо ж ви спалюєте волхвів? Благайте, вшановуйте їх, дари їм приносите, щоб не влаштовували мор, дощ сховався, тепло приводили, землі веліли бути плодоносною? Чародії і чарівниці діють силою бісівською над тими, хто їх боїться, а хто віру тверду тримає до Бога, над тими вони не мають влади. Сумую через ваше божевілля, благаю вас, відступіть від справ поганських. Правила божественні велять засуджувати людину на смерть після слухання багатьох свідків, а ви в свідки поставили воду, говорите: «Якщо почне тонути – невинна, якщо ж попливе – то відьма». Але хіба диявол, бачачи ваше маловір'я, не може підтримати її, щоб не тонула, і цим ввести вас в душогубство?» [12, с. 116].

Звичайно, проповідь виголошена в XV ст., не була почута народними масами, у висліді чого народні уявлення про нечисту силу та чаклунство й надалі відігравали важливе значення в житті українського народу. Однак, чим глибше християнська проповідь, переказ та обрядова практика, проникали в народну свідомість та побут, тим виразнішою ставала боротьба з пережитками поганства, яка відтепер велася не тільки силовими, але й світоглядними засобами. Так, поступово, на зміну чарам, прийшло чудотворна сила святих образів, які проникнувши в родинну обрядову практику, стали її невід'ємною частиною. При цьому, без уваги на зміни, які відбулися у змістовному наповненні обрядової практики, все ж немає підстав сумніватися в тому, що традиційна пантеїстична специфікації природних сил та властивостей, про які говорив В. Антонович, повністю збереглися в християнізованому варіанті української побутової культури. У висліді цього, в українському православ'ї, насамперед народного зразка, зустрічаємо певного роду специфікацію святих, що була пов'язана вшануванням їх завдяки покровительству певним ремеслам та видам діяльності. Завдячуючи цій специфікації, на наш погляд, християнські культи святих, в тому числі й Пантелеймона цілителя, легко проникали в народну свідомість – вони були спрямовані захистити людину від злих сил, і навіть порчі, наслані чаклунами. У висліді цього, сформований на тлі боротьби християнства з пережитками язичництва антагонізм чуда і чарів, вирішувався мирним шляхом, не потребуючи навіть матеріальної компенсації.

Без уваги на глибоке вшанування чудотворних образів та образів святих цілителів в родинній обрядовій практиці українців, все ж вони ніколи не розглядали чудотворну силу, навіть домашнього образу, як власне надбання чи результат божественної благодаті даної окремії людині чи родині. Так, у випадках, якщо домашні ікони починали мироточити або ж кровоточити, в

домі, де знаходилася така ікона, відразу ж починалися колективні молебні, а згодом ікону віддавали до храму – тут кожний мирянин міг доторкнутися до святині, отримати її благодатну цілющу силу. У висліді цього, на відміну широкого поширення ікон святих цілителів, цілющі чудотворні ікони ніколи не зберігали вдома, тим самим не приватизуючи права на божественну благодать. Ця особливість української обрядової практики, на наш погляд, є вкрай важливою – вона дає можливість стверджувати, що в час, коли віра в чудотворну силу образу утверджується в народі, український народ заклав підвалини для утвердження віри в життєвість надродинних, етнічних спільнот, сформованих на основі спільної віри та обрядової практики.

Висновки

Образи святих цілителів в домашню обрядову практику та домашню ікону увійшли завдячуючи активізації діяльності представників православної культури, що відбулася на зламі XVI – XVII ст., й була пов’язана з братським рухом. Останній сприяв утвердженню думки про єдність етнічного та релігійного чинника ідентифікації тим самим активізуючи діяльність на відродження православної культури, що асоціювалася спочатку не так з відродженням візантійсько-руської обрядової практики, як першохристиянства з притаманною йому увагою до чуда, й особливо чуда зцілення.

Підтримка братського руху козацтвом, сприяла не тільки розвитку освіти й науки, або встановленні відносного миру в Україні, але й проникненню православної культури в свідомість народу. Активованій козацтвом пафос боротьби і перемоги, став важливим чинником для подальшого утвердження в народі віри у заступництво та чудодійну силу ікон богородичного комплексу.

Обґрунтовано ключове значення постаті П. Могили в процесі відродження православної культури як у Києво-Печерському монастирі, так і у всій Україні. На цьому тлі розкрито основні напрями діяльності архімандрита печерського монастиря спрямованої на відродження православ’я та показано їх зв’язок із притаманною для першохристиянства наративною інтенцією на тему чуда та кари Божої. Розглядаючи останні, як засадничі концепти утвердження православ’я в свідомості не тільки народних мас, але й духовно збанкрутілого чернецтва та духовенства, П. Могила закладає підвалини притаманної усіх чернечим осередкам діяльності на збір та систематизацію чудодійної сили святих реліквій православної культури.

Показано, що діяльність православного духовенства спрямована показати та популяризувати чудодійну силу святих реліквій православ’я, в тому числі й

ікони, та Слова Божого, хоча й знайомила народні маси з християнським переказом, що сприяв поступовій християнізації домашньої та громадської обрядової практики, все ж мала локальні особливості, що виявлялися у виразному домінуванні уваги до богородичного циклу ікон.

Спростовано пануючу в сучасному інтелектуальному дискурсі думку про розрив народного іконопису XVII ст. з іконографічним каноном і особливо церковним вченням та показано, що становлення народного іконопису та домашньої ікони писаної народними майстрами іконописцями відбулося саме в той час, коли увагу буденної свідомості простонароддя вразив церковний переказ щодо чудодійної сили святих реліквій і особливо ікони.

Виразний вплив церковного вчення та особливо агіографічних переказів на становлення домашньої ікони, виявився в своєрідності народної віри в цілющу силу святих образів, які в народній уяві мали чітку специфікацію, що постала результатом народної інтерпретації життя святих. У висліді цього, образи святих були здатні зцілювати від тих недуг, якими страждали в своєму земному житті, або ж у відповідності до особливостей їх мученицької смерті. І лише святі лікарі-безсрібники могли зцілювати від будь-якого недугу.

Показано, що серед святих цілителів, на Україні найбільше вшановували святого Пантелеймона. Глибока пошана серед українського народу була зумовлена поширеним в Новий час переказом про привезення княгинею Анною з Візантії, частини його мощей, які збереглися у центральному храмі Русі – Софії Київській. У період загострення боротьби з пережитками язичництва, агіографічний переказ про життя і смерть святого популяризується серед народу, протиставляючись при цьому вірі у магію чаклунів (волхвів) і відьм.

Підкреслено наявність лінії спадковості між поганською вірою у відьм та вшануванням образів святих цілителів. Ця спадковість була зумовлена своєрідністю народним розумінням чарів – домінуюче місце тут займав радше пантеїстичних, ніж демонічний принцип, який і відкрив можливість для християнізації народних вірувань без руйнації стародавніх традицій та народної практики.

ГЛАВА 6. ИСТОКИ СМЫСЛООБРАЗОВАНИЯ В АРХИТЕКТУРНО-ЛАНДШАФТНОЙ КОМПОЗИЦИИ

Введение

Образная сила природы и ее смысловые конструкции, несущие историко-культурные схемы, становятся все более актуальными в архитектуре. Семиотика утверждает, что семантические или смысловые структуры являются составной частью композиционно-эстетической структуры объекта.

Художественно-образная основа архитектурных концепций взаимодействия природы и архитектуры следует из отношения человека к природе, которое развивалось и трансформировалось на протяжении веков.

Глубокая древность трактовала природу как непонятный, часто опасный мир, который, однако, определяет существование человеческого рода. Природа сакрализовалась, наделяясь как позитивными, так и негативными характеристиками, которые выявлялись в отношении к природным формам (горе, реке, равнине, дереву и др.) Основополагающая же характеристика природы в античности – единство мира от города до космоса (Платон), трансформируется в понимание природы как аморфного объекта воздействия (Плотин).

В средневековье природная среда выступала как составная часть дихотомической структуры «тварного» и «нетварного» миров, где объединяющей природной характеристикой выступал свет. Средневековая концепция световой гармонии трансформируется в ренессансную концепцию бесконечности мира и природы как таковой (Н. Кузанский, Дж. Бруно). Природа представала как эталон любого порядка в своем естественном виде (Г. Галилей). Барокко низводит природу до объекта облагораживания и материала декорума. Классицизм сделал актуальным эстетическое понятие «подражания природе», которое дало жизнь понятию «выражения» как признака наличия в каком-либо образе художественного сообщения (содержания). Романтизм возвратил ощущение «природного» – натуральности, живописности и духовности живой природы. Романтики ввели новую характеристику природы – таинственность, непознаваемость и иррациональность.

Гегель выдвигает понятие «второй природы» с ее «архитектоническим принципом» формирования, который он связывает с организацией архитектурного пространства (внешним и внутренним), а рациональность Нового времени актуализирует пространственные качества природы.

Постмодернизм обосновывает «изменчивость, иллюзорность, эфемерность, опрокидывающую здравый смысл» (Альдо Росси). Современная же философия трактует природу как изначальное понятие, стимулирующее гуманистические качества человека, способное вернуть миру прежнюю целостность.

6.1. Универсальная метафоричность ландшафтных форм

Природный ландшафт в архитектурно-композиционном исследовании может рассматриваться с точки зрения его пластических характеристик. К таким характеристикам относится рельеф: возвышенности (горы, холмы), низменности (долины), акватории (река, море, озеро и др.), а также растительный покров: лес, поле, степь и др. Метафоры ландшафта создаются на противопоставлениях этих характеристик, например, гора-долина, лес-поле; или на сопоставлениях, например, поле-море, гора-небо, поле-небо и др. Парные оппозиции стимулируют формирование образной характеристики и рождение метафоры как феномена, соединяющего противоположности, снимающего противоречия между ними.

В рамках эмоционального образного восприятия окружающего мира главными ландшафтными оппозициями являются небо и земля. Они выступают как система объективных эмоционально-образных оппозиций, среди которых: тектонические (тяжелое – легкое, несущее – несомое), световые (светлое – затененное), пространственные (верх – низ), временные (постоянное – переменное). К системе субъективных оппозиций можно отнести и символические оппозиции (вечное – временное, властное – подчиненное, возвышенное – низменное, духовное – телесное, сакральное и профанное, «сакральный мир верха» - «сакральный мир низа» и др.).

В культурной традиции небо выступает как структура, оформляющая земные порождения. Небо – покрытие, покров, купол – формы закрывающие землю от внешних вторжений, внешнего зла (Афина простирает руки над городом Афинами, закрывая его от гнева Зевса). Эти формы бросают на землю тень, затеняют ее от «нечеловеческого» внешнего света. Выражение «сень», как покрытие, соотносится с выражением «небесная сень» и «осенять» – защитить, принять под небесное покровительство и, соответственно, «онебеснить», придать небесные качества земному. Простирая руки над Афинами «Зевсова дочь» тем самым, выделяет Афины из числа прочих городов, придавая им «небесные» качества, как бы поднимая Афины над землей. По С. Аверинцеву, форма покрыва – это архитектурная форма купола, шатра, балдахина; это же и форма мантии (королевской, судейской), плаща,

возможно скатерти и др. [1]. Христианское мировоззрение принесло другую форму покрыва – атектоническую, летящей формы или формы-свитка (рис. 1).

Небо и земля выражаются геометрической антитезой, где небо выражается кругом, а земля – ромбом или квадратом, позже параллелепипедом (ящиком). Небу и пути в небо соответствует форма вытянутой вертикали (менгир, обелиск, лестница, дерево и др.) земле – горизонталь, нечто распластанное, аналогичное прижатой к земле змее, черепахе, реке и др. Универсальная оппозиция небо-земля детализируется на уровне форм земной поверхности.

Наиболее упоминаемые, а, следовательно, формообразующие элементы ландшафта, - это горы, холмы и просто возвышенности. В гору Змей-дракон прячет воду и скот, в одном из наиболее архаичных сюжетов индоевропейской мифологии, в недрах горы прячут карлики волшебный мед, наделяющий даром стихосложения, в скандинавских мифах. Очень часто холмы и горы выступают в роли одушевленных существ или объектов, «выполняющих какие-либо динамические функции (огнедышащие, сталкивающиеся и др.)» в мифологических сюжетах [12 с.19]. Глубокие ямы и провалы, окруженные дремучим лесом, ущелья и овраги, упоминаются для того, чтобы подчеркнуть драматизм события или как напоминание о силах зла, царстве мертвых, в которое именно через провал опускается Орфей за Эвридикой. Горы «стесняют свободу движения, затрудняют путь», считает А. А. Потебня, так что «трудный путь лежит непременно через реки и горы, оттого горы противоплагаются равнине как символ неволи и горя» [16 с.90-91]. Воплощение горы – камня и горы – неба можно увидеть в древнейшей постройке человечества, которая уже не столько сооружение, сколько символ архитектуры, египетской пирамиде. Это «искусственная гора», возведенная человеком на плоскости пустыни (там, где пусто, равнина, где смерть) [10, с.47]. С одной стороны эта гора своего рода надгробный камень огромного, космического масштаба, соответствующего персоне погребенного, а с другой стороны – небо, пространство загробной жизни, пластически выраженное сводом (первым в истории человечества).

Переход от негативной к позитивной метафоре происходит с усмотрения в хаотическом природном разумно сотворенного. Усмотрение в природе глобальной устроенности, подчиненности всех ее элементов общим закономерностям, возбуждало удивление и восхищение человека, наводя на мысль об аналогии с произведениями искусства (рук человеческих), где сам «строй» оценивается как красота. Например, игумен Даниил в «Хождениях», описывая природную красоту горы Фавор подчеркивает ее природную красоту и важнейшие отличительные характеристики для древнерусского человека, -

«величина, высота, округлость, выделенность в пространстве», «искусная сделанность» [7 с.39]. Гора прекрасна потому, что соотносится с искусно сделанным стогом, произведением рук человеческих. Природа, в данном случае, осмысливается как произведение, а в ее закономерностях, совершенстве и упорядоченности, где усматриваются следы высокого мастерства, некоего устройства, называемого красотой. Бесчисленное множество естественных соответствий природных форм и искусственных, созданных человеком – явлений и феноменов видимого мира «неким иным «невидимым» «запредельным» мирам, «высшим уровням» бытия и глубинным переживаниям человека, состояниям его души и духа и выражение их в художественных формах» находило выражение в искусстве и архитектуре [7 с.395].

Гора – вспученная, вздыбленная земля, грозящая опасность и центр мира, определяется мифологией как модель вселенной, в которой отражены все основные элементы и параметры мирового устройства. Образ горы соотносится с образом космоса, как целого, в его наиболее совершенном виде, где целостность, наличие широкого внешнего пространства, противопоставлено узости и сдавленности хаоса. Гора находится в центре мира – там, где проходит его ось (*axis mundi*), основание ее приходится на «пуп земли» [13 с. 311]. Продолжение мировой оси вверх, через вершину горы, указывает положение Полярной звезды, а ее продолжение вниз – место входа в нижний мир, в преисподнюю. Такой образ горы носит название «Мировая гора», классический пример – величайшая гора Меру в индуистской мифологии.

Образ мировой горы обычно не соотносится с реальной горой, однако, например, у алтайских народов мифологизируются реальные горы и особенно сам Алтай, именуемый «Князем» («Ханом») и олицетворяющий образ родины алтайцев, ее природы [13 с.312]. Реальные горы не только почитались и обожествлялись, соотносясь с реальным божеством, но и дублировали мировую гору в ее функции моделирования вселенной.

Представления о мировой горе тесно связаны представлении о горе – небе (небе на горе). Мировая гора или держит на своей вершине небо, или вершина ее и есть небо, как место обитания богов. Гора – образ верха и высоты, но не абсолютного как небо, а медиативного – пути навверх, в высоту неба. В развитых мифологиях небесная гора сопоставляется с земной горой как своим образом. Всякий холм или возвышенность – репрезентуют небо, на горе человек встречается с богом. Так, Моисей, например, именно на горе получил заповеди Господни, а царь Соломон построил храм «Господу Саваофу, живущему на горе Сионе» /Ис. 8: 18/ в возвышенной части Иерусалима.

Автор	Изображение (оригинал)	Прорись (силуэт)
Фреска Кирилл- ловского монастыря «Ангел сворачивающий небо в свиток»
Ле Корбюзье. Капелла Нотр Дам дю О в Роншане.
Джотто. «Ангел сворачивающий небо в свиток»
Кензо Танге . Гольфклуб в Тотсуке.

Рис. 1. «Форма-свиток как атектоническая форма покрыва».

Представление о форме неба – это представление о небе как шатре, шалаше, палатке, куполе, который образует стены и крышу над полом – землей, а круглая и квадратная планировка городов с четырьмя воротами, по сторонам

света – проекция неба на землю. Башни и пагоды, пирамиды и зиккураты, лестницы и ступени, воплощающие путь на небо, купола и потолки храмов, сами храмы и дворцы, как небесный мир, принесенный на землю, покрывала, балдахины и шатры («тканевые метафоры»), – архитектурные сооружения и их элементы, несущие небесную семантику [20 с.184]. Форма этих сооружений, имитирующая форму горы, соответственно перенимала особенности ее структуры и символику ее частей. Например, Иоанн Геометр, поэт и ученый X века в описаниях храмов видит «подражание Вселенной», во всей ее многообразной красоте: «здесь и небо,...и бескрайние просторы моря, и водные потоки, низвергающиеся с гор, и вся земля, как прекрасный сад», не забывая выразить архитектурными образами «мыслительный космос» [7 с.408].

Гора связывает вход на небо (вершина) и вход в подземный мир (подножие). Вершине горы всегда соответствуют божественные персонажи, а их отрицательные подобию – с низом горы и даже ее внутренностью, уходящей вниз, в колодезь яму, пещеру. Пещера – это «антигора» или гора подземного царств, нечто внутреннее и укрытое, противостоящее видимому миру [14 с.312]. Пещеры использовались как святилища, а раннехристианские храмы имели пещерный облик, соотносясь с моделью вселенной, образно объединяя жизнь, смерть и воскресение.

В отличие от горы, равнина – ровное, беспредельное, широкое, пространство, «сближаемое с тканью», в обыкновенном песенном выражении «поле – раздолье широкое». «Ширина поля – символ свободы и сродных с нею понятий: раздолье, собственно широкое пространство, потом свобода, наслаждение (с ним связана мысль о свободе)» пишет А. А. Потебня [16 с.90]. Пространство – нечто «простирающееся», но при этом «очерченное» «небесными линиями». Внутренняя форма пространства, обладающая семантической емкостью и мифопоэтической выразительностью, апеллирует к таким смыслам как: «вперед», «вширь», «вовне», «воля» [14 с.340-341]. Толкование слова и даже его перевод с разных языков раскрывают суть пространства, считает Г. Д. Гачев. Так, например, латинское, английское и французское пространство мыслятся рубленными и дискретными, в их основе «лежит интуиция шагания». Немецкое, – «чистое», «пустое», где в картине мира «приемлема пустота», а русское пространство, в котором явно слышится «страна» – «ширь, бок, край, родимая сторонка» [8 с.27]. Раздолье и бескрайняя ширь определяют поэтический образ поля. «Высокие горы и темные леса всегда противопоставлены чистому полю; каждый географический рельеф имеет свою собственную поэтическую характеристику, которая в полной сохранности

дошла до наших дней», - пишет В. В. Колесов [11 с.213]. Поле – это не луг, не низина, а простор. «Светлый», «свободный», «широкий» – все эти значения всегда присутствовали в слове поле, составляя его семантическую доминанту, «этический образ и суть» [11 с.214].

Граница чужого мира, самая его ближняя грань это – лес. Лес («пуща»), противопоставлен полю («ровня», степь), свету и миру, как нечто живое, чужое, постоянно растущее и изменяющееся, заслоняющее мир. Лес как хтоническая структура противопоставлялся ровному и понятному полю-небу. В оппозиции культура-природа (дикость) элементом «культуры» выступало поле, а «природой» - лес. Именно в лесе сосредоточена враждебность природы в представлении древних славян. В этой негативной характеристике лес в традиционной культуре часто служит метафорой горы. В. Н. Топоров отождествляет мировую гору и мировое древо, считая дерево вариантом трансформации горы, как образа мира (мироустройства). По Г. Д. Гачеву «В России же не одиночное дерево, но лес будет моделирующим. Артель и собор деревьев» [11 с.27]. У целого ряда народов, лес, особенно горный лес (поросший лесом горный хребет) – выступает объектом поклонения, а во многих языках «лес» и «гора» обозначаются одним словом (рис. 2).

Поле перекликается с поэтическим образом моря, так как обладает сходными характеристиками - «огромное, беспредельное, могучее, бурное, вольное, свободолюбивое и т.д.» [18 с.578]. Обо всех этих свойствах моря пишет В. Н. Топоров, описывая «поэтический» комплекс моря (море, волны, берег, дно, небо). Он характеризует не собственно море, «а нечто иное для чего море служит лишь формой описания («морской» код «неморского» сообщения), своего рода глубинной метафорой» [18 с.577-578]. Этот же образ переносится на архитектуру города, формируя «морской комплекс» города [17 с.580]. Через «морскую» образность описывается и степь. «Общий знаменатель» степи и моря – «безбрежность» и «колыхательно-колебательное движение», фиксируемое визуально и акустически, создающие «соответствующий ритм» и «чувство беспредельного», отсылающие «к началу, к творению, к переживанию его смысла», - пишет В. Н. Топоров [18 с.580]. Необыкновенно яркий образ поля-степи-моря создал М. Коцюбинский в новелле «Intermezzo».

Метафорический строй мифопоэтического отношения к ландшафту преобразовывается современной культурой. Так, Л. С. Берг отмечает: «Географический ландшафт воздействует на организм принудительно, заставляя все особи варьировать в определенном направлении», понимая под ландшафтом «участок земной поверхности, качественно отличный от других

Природная (ландшафтная) форма	Семантическое значение	Силуэт	Модель
Гора, небо, верх, вертикаль

Впадина «Антигора», впадина, низ, вертикаль

Море-поле, ширь, бесконечность, горизонталь

Лес, гора, терем

Рис. 2. «Природная форма и ее символическая модель».

участков, окаймленный естественными границами и представляющий собой целостную и взаимно обусловленную закономерную совокупность предметов и явлений, которая типически выражена на значительном пространстве и неразрывно связана во всех отношениях с ландшафтной оболочкой» [5 с.180-

181]. Море же, по мнению Л. Н. Гумилева, является ограничивающим элементом ландшафта [9]. У Ф. Ницше море не архетип пространства, а скорее архетип предельной свободы. Затопленный город, погруженный на дно морское, это «ландшафт Ницше», который отрицает сопротивление земли. «Истинный ландшафт» Ницше – «это горный», считает В. А. Подорога, где ландшафт есть «обрисовывание мира» [15 с.169, 237]. Мир пронизывает «своим вздыманием земля», сущность которой, как полагает Хайдеггер, «как земли, все держащей на себе и затворяющейся, ни к чему не знающей напора, обнажается, однако, лишь постольку, поскольку... есть противонаправленность земли и мира» [15 с.267]. Вздымание в геологическом смысле сопровождается резкими изменениями контура ландшафта. «В хайдеггеровском смысле – высвобождение сил земли от ее инерционных качеств», «чтобы вступить в свой образ, должна пройти путь вверх и к себе по линиям невидимой кривизны бытия как сферы: она вздымается, чтобы оставить след своего самозатворения, по которому будущее произведение создает свою внутреннюю форму. Возврат земли в себя посредством стадии вздымания рождает произведение» [15, с.267-268].

6.2. Ландшафтная метафоризация архитектурных форм

Система произвольно сложившихся осмыслений окружающего, по мнению О. М. Фрейденберг, и есть семантика, а устойчивые семантические схемы посредством художественного восприятия распространяются равно на ландшафт, искусство и архитектуру [19]. Именно наличие в сознании устойчивых семантических схем (моделей) придает объекту духовный аспект, наделяет его художественными (духовными) качествами, которые человек эмоционально переживает.

Город – гора – небо – это семантическая модель, которая воплощает устойчивое представление о «небесных» качествах ландшафта, выраженных архитектурно. Оно связано с идеей «центра мира». Центр вселенной и центр города всегда и у всех народов имел сакральную значимость. М. Элиаде определяет несколько устойчивых символов центра:

1. Священная гора – место, где встречаются Небо и Земля;
2. Храм и дворец, точнее, священный город или царский дворец, являющийся «священной горой»;
3. Город или священный храм, рассматриваемый как место входа на Небо, под Землю и в Преисподнюю [22, с.25].

Центром мира представлялись в древности священные середины городов.

В Месопотамии это «Гора Царств», символическое изображение которой представляла культовая башня – зиккурат. Названия Вавилонских башен свидетельствуют об их уподоблении космической горе: «Гора Дома», «Дом Горы всех земель», «Нить между Небом и землей». Для христиан в середине мира находилась Голгофа, ибо она была вершиной космической горы и одновременно местом, где был создан и погребен Адам. Города и святые места уподобляются вершинам космических гор. Именно поэтому, согласно легенде, Иерусалим и Сион не были затоплены Потопом. Иерусалимская скала уходила в глубину подземных вод, и, как в Вавилоне – «воротах богов», в скале Иерусалимского храма имелись «уста» подземных вод. Город у римлян, являвшийся местом соединения подземных миров с миром наземным, начинался с прокладывания борозды вокруг того места, где он должен быть основан и семантически соотносился с храмом.

Древняя концепция храма как изображения мира говорит о том, что святилище воспроизводит сущность мироздания. У римлян была концепция темплума - мироздания, моделируемого при закладке города или храма. Эта традиция распространилась и на сакральную архитектуру христианской Европы. Она базиликами первых веков нашей эры, как и средневековыми соборами, воспроизводит небесный Иерусалим – небесный образец земного города. Образ упорядоченного и освященного мира, города и державы, которые являют собой суть одну и ту же идею что и церковь, и школа – приобретает антропоморфные черты через образ Богородицы – как идеи осмысленного порядка. Она – средоточие храма, символического воплощения Неба, (храм – «хорома», покой, жилище, комната) несущая внутри себя воплощаемый мировой смысл.

Всякий христианский город, по мнению С. С. Аверинцева, сколь бы ни был он скромн, символизирует небо. Он – «икона» Рая, Небесного Иерусалима, устроенной богом вселенной – ойкумены и всего мироздания. И такой же иконой является вселенская церковь. Как общность всех верующих, то это означает, что символ «церкви» и символ «града» однородны по своему смысловому наполнению и имеют тенденцию переливаться друг в друга [1]. Град – образ одухотворенного вещества, образ человеческой общности, воплощающей мировой смысл – церковную общину. Град устремлен к сопряжению небесного и земного, а Богоматерь как градодержлица, сводит воедино противоположное путем построения миропорядка - гармонического единства противоположностей.

Фантастический план Вселенной с «Мировой горой» в центре и четырьмя островами.

«Мандала» один из главных священных символов в буддийской мифологии.

Религиозные комплексы в древних странах Индокитая.

Храмы - пирамиды Доколумбовой Америки: e – I в Дзибилхалтуне на Юкатане (Мексика ок. V в.); f – «Кастилло» в Чичен-Ице (созд. майя-тольтеками в IX в.); g – I в Тикале IV-V вв.

Рис. 3. «Реализация образа «Мировой горы» в архитектуре храмовых комплексов (по А. А. Барабанову) [4]».

Образ города эквивалентен саду. Оба – образы пространства «отовсюду огражденного», умиротворенного и укрытого, упорядоченного и украшенного, обжитого и дружественного человеку, в противоположность «тьме внешней» – лежащему за стенами хаосу. Для архаического мышления это выражено уже в языке: славянское «град» означало «город» и «сад, огород». Через описание и изображение сада (Рая как сада) в искусстве осуществляется попытка отображения чувства ландшафта. А, начиная с позднего средневековья, натуралистическое изображение зелени, цветов, источника и т.п. становится общим, универсальным – сад превращается в лес. Рай как сад зачастую имел регулярную геометрическую планировку, отражающую устройство вселенной (круг земель), сближаясь в этом с Раем как городом, отражающим древние и широко распространенные представления о «круглых» и «квадратных» городах. Тема Рая как сада вела в конечном итоге к идеализированному образу природы, трансцендентирование которого отображает Рай как небеса.

Природа неизменно кладет свой отпечаток на композицию города, он всегда воспринимается в связи с ней и содержит «божество местности», – по словам Н. П. Анциферова, видимое воплощение которого «сам город, сама местность, как она есть в действительности: черты, речь его – это форма земли, наклон улиц и ... особенно выразительное сочетание города и реки» [2 с.30].

6.3. Космогоническая семантика ландшафтных форм.

В представлении русского народа XVI в. небесный Сион, или Иерусалим, был прообразом Мировой (Священной) горы – центра вселенной. Он же был символом будущего «царства Божия» во всей вселенной, в которой воцарится правда в мире, исчезнет зло, и будут господствовать любовь и справедливость. Согласно символической трактовке в священной легенде, именно в этом небесном Сионе, называемом святой горой, жилищем и домом Божиим, понимаемом как город Иерусалим, происходили воображаемые события, явившиеся «прообразами» того, что потом совершается на земле. Сион был понятием, равнозначным, в то время, осуществлению в реальной жизни космических судеб человечества.

В этом смысле интересно рассмотреть икону «Блажено войско царя небесного», поскольку в ней ландшафтные и архитектурные образы даны в их устоявшейся объединяющей семантике. Об устойчивости и универсальности этой семантики говорит тот факт, что Н. И. Брунов раскрывает через эту икону композицию Покровского собора в Москве [6]. В основе композиции иконы лежит противопоставление, характерное для позднеантичного христианства.

Оно дано в символической, образной форме антитезы «града Божьего» и «града земного»; Рая, трактуемого как гора, город и небеса, и Ада - «Геенны огненной», города, охваченного пламенем.

В иконе «Блажено войско царя небесного», известной также как икона Воинствующей церкви, доминирует гора как символ мировой горы – священного центра мира. Она символизирует город – «небесный град» – место пребывания богородицы – как градодержчицы и внутренней сущности этого града – горы. Небесному, горному городу – «раю» выступает антиподом земной – «адский», «дольный» город – символ зла, хаоса, смерти. Небо и преисподняя противопоставлены как ландшафтные антиподы – гора и огонь. И если гора – символ Неба, то огонь – символ низа и пылает под землей (рис. 4).

Гора – Сион – символ неба; эти образы-символы объединяет в себе изображение Богородицы с младенцем Иисусом, покрытое куполом – шатром. Образ шатра (купола) восходит к брачному ритуалу «снятия покрывала», описанного в теогонии Ферекида. Так, в результате священного бракосочетания Зевса с подземной богиней Хтонией произошло возникновение видимого мира. Сумрачная Хтония облачилась в сотканное и подаренное ей Зевсом покрывало, узор на котором обозначал очертания морей и континентов, и стала Геей – видимой землей.

Купол на барабане обычного крестово-купольного храма нередко принимал вид шатра или балдахина – сени, образ которого можно проследить в русском зодчестве вплоть до самых отдаленных времен. Архитектурный образ балдахина – сени совмещал в себе, на Руси в XVI веке, утилитарную и идейную стороны, органически переплетающиеся и глубоко уходящие в народный быт.

В своем первоначальном значении слово «сень» означает «тень», отсюда по ассоциации с темнотой тени возникает представление о мраке смерти, о «сени смертной». С другой стороны, сень – это кров, дающий приют, защиту. Царь стоял, например, под сенью Царского места, а когда он шел, над ним держали на шестах сень, балдахин в собственном смысле слова, небо. Образы «сени» и «покрова» взаимно переплетаются и естественно и незаметно переходят друг в друга в различных значениях. Простой шатровый навес над колодцем – это сень, и вместе с тем в житии св. Евфимия говорится о «покрове» на монастырском колодце [6, с.96].

Образ сени привел людей к мысли о том, что покровительство божества людям выражается в «осенении» человека божественной силой. Отсюда и значение божественного покровительства, которое приобрела архитектурная сень, т.е. в первую очередь столь распространенная в русской народной

Рис. 4. «Икона «Блаженно войско царя небесного»».

архитектуре форма шатра. Вместе с тем, считает Н. И. Брунов, что шатер и вообще архитектурная сень приобрели магические свойства: возведение шатра,

т.е. сени, имело в глазах русских людей XVI в. силу осенения, как подведения под покровительство божества. Храмовый шатер и балдахин, скиния и балаганная «скена» (палатка, шатер), бытовое архитектурное «крыльцо» и всякие ложа, завесы и балдахины, отмечает О. М. Фрейденберг, имеют один устойчивый образ символ – это небо [19, с.148].

Магическое небесное значение присуще сени-шатру центрального храма Покрова, Покровского собора в Москве, благодаря которому, «под покрытием» помещен не только главный храм, но и вся страна. С этой точки зрения, особенно существенно, по мнению Н. И. Брунова, расположение шатровой церкви Покрова в центре группы башен всего храма, а самого Покровского собора – в центре Москвы, столицы, и в центре всей страны (рис. 5). Тот же собирательный образ неба и сени-покрытия нес для людей раннего Ренессанса купол собора Санта Мария дель Фиоре во Флоренции, выполненный Ф. Брунеллески – «Купол накрыл своей тенью все города Тосканы» [3 с. 212].

В отличие от собора XVI в., несшего идею покровы, собор XI-XII вв. имел другой силуэт. Деревянная древнекиевская София, по Н. И. Брунову, А. В. Иконникову и др. несла образ горы через пирамидальность своего силуэта, т.е. уподоблялась горе непосредственно. Она служила своеобразным знаком естественной Горы, которую венчала, и знаком горы как мира. Каменная София в своем первоначальном виде повторила прежнюю метафору.

Насколько бы ни был реален символ, считает В. Н. Топоров, насколько не приобщал бы он нас другой реальности, функция его не в том, чтобы «утолить» нашу жажду, а в том, чтобы усилить ее. В XX веке, отмечает К. Фремpton, Ле Корбюзье использовал образ покровы для капеллы в Роншан-дю-О [21, с.334-335]. Свод – покрытие капеллы в виде обратного свода – оболочки был задуман как ответ «визуальной акустике» холмистого ландшафта. Господствующий свод капеллы в Роншане повторил очертания подвешенной на тросах крыши – тента павильона Тан Нуво. Эта же форма-образ была повторена автором и в некоторых других поздних работах, наводя на мысль о том, что Ле Корбюзье пытался утвердить ее как современный «эквивалент ренессансного купола», того самого шатра и балдахина – сени, как признака «священного» сооружения XX века [21, с.337].

Рис. 5. «Небесная семантика собора Покрова на Рву в Москве».

Выводы.

Таким образом, следует выделить основную дихотомическую пару ландшафтных форм, которые варьируются архитектурой наиболее часто. Это

МОНОГРАФИЯ

земля и небо. Триада понятий - небо-гора-город (храм, шатер) - это семантическая модель, которая воплощает устойчивое представление о «небесных» качествах ландшафта, выраженных архитектурно.

Небо традиционно дано в двух образах, имеющих яркие силуэтные характеристики – горы и шатра. Гора выступает как космический образ, а шатер, – как символ небесного ограничения внутреннего мира людей, на образно-символическом уровне гора объединяет значения неба и храма (города). Все архитектурные формы, которые с ней соотносятся (шатер, купол, храм и т.д.) наделяются той же символикой, прочитываясь, и как гора и как небо.

Землю традиция наделяет хтоническими (темными, глубинными) качествами, связанными с миром смерти. Аморфная масса горы, в этом качестве вызывает ассоциации с тяжестью низа-преисподней. Однако «осененная» небесным покровом, «онебесненная» земля становится благоприятным местом жительства людей. Город с его вертикальными структурами и регулярностью наиболее полно моделирует небесный град, соединяющий представления о земле и небе.

Архитектура, повторяя в своих формах на метафорическом уровне ландшафтную форму, служит своего рода посредником между ландшафтом и человеком. Ее образы повторяют ведущие ландшафтные образы, усиливая и усложняя их. Соотнесение устойчивых семантических моделей, закрепленных в сознании, и их узнавание в реальных силуэтных формах придает обозреваемому объекту духовный аспект и наделяет его художественными (духовными) качествами, которые человек эмоционально переживает, становясь таким образом «толчком к опознанию образа в целом».

ГЛАВА 7. ФОРМИ, МЕТОДИ І ЗАСОБИ НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ

Вступ

Визначення цілей, завдань і змісту диференційованого рівневого навчання історії потребує відповідних змін у його організації, тобто формах, методах та адекватних їм засобах навчання. Форми і методи навчання історії постійно є предметом дослідження українських вчених. Як зазначає А. Приходько, під формою навчання історії слід розуміти «зовнішній вияв узгодженої діяльності учителя та учнів, яка здійснюється в певному режимі, послідовності із застосуванням відповідних видів і способів і спрямована на досягнення цілей і завдань шкільної історичної освіти» [7, с. 11]. Тому форми навчання історії можна розподілити на форми організації навчальних занять (урок, лекція, семінар, екскурсія тощо) та форми навчальної діяльності учнів на уроці (фронтальна, групова, індивідуальна) [7, с. 11].

Обираючи тип уроку, учитель має керуватися місцем цього уроку в темі, його завданнями, особливостями змісту нового матеріалу, педагогічним задумом, віком учнів, їхніми уміннями й навичками. Тип уроку залежить також від наявних у школі засобів навчання, підготовленості вчителя й інших факторів. Уроки одного типу можуть бути проведені у різних формах, у залежності від домінуючого методу. Наприклад, урок засвоєння нового матеріалу можна провести у вигляді лекції, екскурсії, бесіди чи поєднання розповіді і бесіди [5, с. 213]. У сучасній дидактиці існує декілька підходів до класифікації уроків, але, на думку О. Пометун і Г. Фреймана, дидактична мета є найважливішою складовою процесу навчання, тому класифікація за цією ознакою найбільш близька до реального уроку [5, с. 214].

7.1. Класифікація уроків

За дидактичною метою уроки можна класифікувати на: уроки засвоєння нового навчального матеріалу; уроки формування і вдосконалення умінь та навичок; уроки закріплення та застосування знань, умінь та навичок; уроки узагальнення та систематизації знань; уроки контролю і корекції знань, умінь та навичок; комбіновані уроки.

Головним у навчальному процесі стає переорієнтація з пасивних форм навчання старшокласників на активну творчу працю із застосуванням активних й інтерактивних методів навчання. Часто такі форми уроку кваліфікують як нестандартні.

Таблиця 1

Типи нестандартних уроків за висновками І. Підласого

№	Тип уроку	№	Тип уроку
1	Уроки-«занурення»	19	Бінарні уроки
2	Уроки-ділові ігри	20	Уроки-узагальнення
3	Уроки-прес-конференції	21	Уроки-фантазії
4	Уроки-змагання	22	Уроки-ігри
5	Уроки типу КВК	23	Уроки-«суди»
6	Театралізовані уроки	24	Уроки пошуку істини
7	Уроки-консультації	25	Уроки-лекції «Парадокси»
8	Комп'ютерні уроки	26	Уроки-концерти
9	Уроки з груповими формами роботи	27	Уроки-діалоги
10	Уроки взаємного навчання учнів	28	Уроки-«Слідство ведуть знавці»
11	Уроки творчості	29	Уроки-рольові ігри
12	Уроки-аукціони	30	Уроки-конференції
13	Уроки, які проводять учні	31	Уроки-семінари
14	Уроки-заліки	32	Інтегральні уроки
15	Уроки-сумніви	33	Уроки-«кругове тренування»
16	Уроки-творчі звіти	34	Міжпредметні уроки
17	Уроки-формули	35	Уроки-екскурсії
18	Уроки-конкурси	36	Уроки-ігри «Поле чудес»

На думку І. Підласого, причиною появи так званих нестандартних уроків стали спроби вирішення проблеми підвищення інтересу учнів до навчання [4, с. 530]. На його думку, нестандартний урок – це імпровізоване навчальне заняття, що має нетрадиційну (невстановлену) структуру. І. Підласий виділив 36 типів найбільш поширених нестандартних уроків [4, с. 531] (табл.1).

Аналізуючи таблицю, бачимо, що хоча І. Підласий відносить нестандартні уроки до різних 36 типів, їх можна кваліфікувати як однотипні, але з використанням різних методів і технологій навчання. Схожа позиція до характеристики нестандартних уроків у Г. Селевка [8].

О. Ідрісов виділяє два основних підходи до розуміння нетрадиційних (нестандартних) уроків [2]. Перший підхід характеризує такий урок як відступ від чіткої структури комбінованого уроку і поєднання різноманітних методичних прийомів. Тобто основною формою навчального процесу все ж залишається традиційний урок, але в який обов'язково вносяться елементи сучасних технологій розвитку пізнавальних здібностей учнів. А це, перш за все шестирівневий розвиток пізнавальних здібностей: знання; розуміння, застосування, аналіз; синтез, оцінка.

Виходячи з цього, ретельніше відбираються фактичний матеріал до уроку, тексти документів, джерела за темою, завдання, тексти і т. ін. На уроках використовуються різні види діяльності: складання таблиць, опорних

конспектів, заповнення карток, кросвордів за різними джерелами, дискусії та розповіді на задану тему, підготовка і захист рефератів, ігри тощо.

Другий підхід трактує нестандартний урок як інноваційну, сучасну форму уроку, що з'явилася останнім часом і поширилася в сучасній школі (уроки-конференції, уроки-круглі столи, уроки-аукціони, уроки-дискусії тощо) [2].

Автори російського підручника з методики навчання історії Є. Вяземський і О. Стрелова [1, с. 288] запропонували власну типологію нестандартних уроків історії (табл. 2).

Г. Селевко запропонував власну структуру порівняння традиційних і нетрадиційних форм уроку (табл. 3). Основними елементами цієї структури є: концептуальна основа, змістова частина навчання, процесуальна частина.

Таблиця 2

**Типи і види нестандартних уроків
за висновками Є. Вяземського та О. Стрелової**

Типи уроків	Види уроків	Принципи створення
Урок вивчення нового матеріалу	«Концерт», «Спектакль», «Літературний салон», «Подорож», «Базар», «Уявна екскурсія», «Турнір»,	Форма проведення уроків підказана темою та історичною епохою, в її основі відтворення зовнішніх атрибутів найбільш типових
	«Асамблеї» та ін.	для того часу заходів чи ефектні засоби подання нової теми
	«Брифінг», «Прес-конференція», «Симпозіум», «З'їзд», «Телеміст» тощо	Імітація ділових зустрічей
	Модульний урок	Специфічна структура заняття і чіткість зворотного зв'язку
	Кіно-, теле-, відеоуроки	Засіб надання навчальної інформації
Повторювально-узагальнювальний урок	Уроки самовизначення, самореалізації	Домінанта розвивальних і виховних цілей, спрямованих на внутрішній світ учня
	«Історичний портрет», «Інтерв'ю», Урок-«суд»	Способи навчальної роботи зосереджені на аналізі діяльності історичних осіб і створюють ефект їх особистої присутності
	Урок-дискусія, урок проблемних пошуків, інтелектуальних роздумів тощо	Комплекс проблемних задач, переважно історико-морального змісту
Контрольний урок	КВК, олімпіада, вікторина, конкурс знавців, «аукціон»	Ігрові засоби перевірки знань і вмінь

Таблиця 3

Традиційні і нетрадиційні форми уроку (автор Г. Селевко)

Елементи	Традиційний урок	Нетрадиційний урок
Змістова частина		
Концептуальна основа	Суб'єкт-об'єктні взаємодії між учителем і учнем	Суб'єкт-суб'єктні взаємодії між учителем і учнем
Мета	Формування знань, умінь, навичок, виховання особистості із заданими властивостями	Розвиток особистості учня
Зміст навчального матеріалу	Навчальний матеріал відповідає змісту навчального предмета, інформація має переважно фактологічний характер	Вихід за межі змісту одного предмета (інтеграція знань), відповідність матеріалу критеріям проблематичності, альтернативності, критичності
Процесуальна частина		
Організація навчального процесу	Форми уроку: лекція, лабораторне заняття, семінар, практичне заняття, підсумкова співбесіда	Форми уроку: урок-навчальна гра, навчальна дискусія, дослідження
Методи і форми навчальної роботи учнів	Переважно репродуктивний характер навчальної діяльності: повідомлення готових знань, навчання за зразком, індуктивна логіка від частини до цілого, механічне запам'ятовування, вербальний виклад, репродуктивне відтворення	Гра, дискусія, дослідження
Методи і форми роботи вчителя	Учитель визначає цілі уроку, планує діяльність учнів, здійснює підсумковий аналіз та оцінювання діяльності школярів	Ігрова (моделююча), оціночно-дискусійна, рефлексивна діяльність: «метод прямого доступу», проблемно-пошуковий метод, метод стимулювання інтересу та мотивації навчальної діяльності учня
Діяльність учителя у процесі управління засвоєння матеріалу	Ініціатива вчителя, управління і контроль в його руках	Спільна робота вчителя і учня у сферах цілевизначення, планування, аналізу (рефлексії) і оцінювання результатів навчальної діяльності
Діагностика навчального процесу	Використання критерію кількісної дванадцятибальної шкали оцінювання знань учнів	Учитель – координатор, пріоритет стимулювальної діяльності вчителя. Рефлексивна діяльність учителя й учнів

Як зазначають дослідники, на нетрадиційних уроках активізуються психічні процеси учнів: увага, запам'ятовування, інтерес, сприйняття, мислення. Учені з'ясували різницю функціонального призначення правої і лівої

півкуль головного мозку. Ліва півкуля спеціалізується на вербально-символічних функціях, а права – на просторово-синтетичних. При дослідженні творчого процесу можна виділити два різних типи: аналітичний, раціональний – лівопівкульний; інтуїтивний, з домінуванням інтуїції – правопівкульний.

На думку І. Макар'єва, школа переоцінює лівопівкульне мовне мислення не на користь правопівкульному [3]. Нетрадиційні ж форми уроків емоційні за своєю природою і тому здатні навіть суху інформацію оживити й зробити яскравою, такою, що запам'ятовується. На таких уроках можливе залучення кожного в активну роботу, ці уроки протистоять пасивному слуханню або читанню. У процесі нетрадиційного уроку інтелектуально-пасивна дитина здатна виконувати такий обсяг роботи, який їй зовсім недоступний у звичайній навчальній ситуації.

Методисти Є. Вяземський і О. Стрелова вважають, що лекції, семінари, лабораторні та практичні заняття, шкільні екскурсії і диспути є самостійними формами навчальних занять з історії переважно для старшокласників, оскільки вони мають специфічні цілі, своєрідну структуру й інші, аніж на традиційному уроці, функції учителя й учнів [1, с. 291]. Якщо розглянути їх як варіативні форми організації навчальних занять із предмета, можна переконатися, що всередині кожної з них є власні види. Дослідники запропонували власну типологізацію форм навчальної роботи на уроках історії (табл. 4).

Таблиця 4

**Форми, типи і види навчальних занять з історії
(автори Є. Вяземський, О. Стрелова)**

Урок	Лекція	Лабораторне заняття	Семінарське заняття	Практичне заняття	Диспут	Екскурсія
вивчення нового матеріалу; повторювально-узагальнювальний; контрольний; комбінований	оглядова; тематична	за підручником; за документами	тематичне; узагальнювальне; узагальнювальне і систематизуюче	з розвитку пізнавальних умінь; з вирішення пізнавальних задач; з перевірки творчих робіт		тематична; оглядова.

7.2. Лекція як дискусійна форма навчання

Одна з найбільш дискусійних форм навчання у старшій школі – лекція. У сучасній методичній літературі відсутня узгодженість підходів щодо мети,

правил проведення та способів організації взаємодії вчителя й учнів на лекції.

Є. Вяземський і О. Стрелова наголошують, що шкільна лекція – форма навчальних занять у старших класах, за допомогою якої вчитель, переважно монологічними прийомами, дає глибокий, цілісний, логічно стрункий і завершений виклад основного фактологічного та історичного матеріалу навчальної теми [1, с. 292].

Одні вчителі вважають, що зі всіх форм навчальних занять лекція є найпростішою в методичному плані: напиши текст і виходь до аудиторії з довгим монологом. Інші називають лекцію найбільш складною формою заняття [1, с. 293].

Хоча лекційна форма не обмежує викладача у використанні найрізноманітніших прийомів і засобів навчання історії, але Є. Вяземський і О. Стрелова пишуть про необхідність уникати демонстрації на лекціях заздалегідь підготовлених текстових таблиць, опорних конспектів, логічних схем, розгорнутих планів і т. ін. Найефективніше скласти їх на очах слухачів, при безпосередньому викладі питань, залучаючи аудиторію не до результату, а, що актуальніше, до самого процесу пошуку істини [1, с. 293].

Навпаки, О. Пометун і Г. Фрейман вказують, що сучасна лекція потребує використання наочності, короткого резюме, опорного конспекту, у якому зазначено тему, план, список літератури, основні поняття та теоретичні положення, накреслено необхідні схеми, таблиці, що заповнюються учнями в ході лекції [5, с. 245]. Такий конспект є своєрідним путівником по лекційному матеріалу, значно економить час на записування і зосереджує увагу на головних моментах матеріалу.

На нашу думку, зазначені суперечності у методичному трактуванні лекції «знімаються», якщо визначити, що на рівні допрофільної підготовки, як зазначає М. Студенікін, мета лекції – розвинути вміння слухати, аналізувати, виділяти головне, конспектувати [9, с. 176]. Тому спочатку доцільно навчати школярів конспектувати матеріал підручника історії, а потім їх навчають конспектувати усне мовлення.

На рівні старшої школи змінюється мета лекції. Важливими чинниками при виборі лекційної форми заняття можуть бути: однобічний, що не відображає всієї палітри думок із певного питання, погляд авторів на досліджувану проблему; спрощений, поверхневий подієвий підхід до викладу важливого питання в навчальному посібнику; надана можливість у жанрі лекції продемонструвати учням зразок емоційно-яскравого, логічно-цілісного і глибокого монологічного викладу історичного питання; систематичне навчання

школярів прийомів міркування, порівняння, аналізу, доказів і т.ін. у різноманітних навчальних ситуаціях [1, с. 292]. Лекційна форма тем з історії привчає старшокласників до самостійної роботи з усним словом як основним джерелом інформації, до ведення грамотних і економних записів, до внутрішнього діалогу з лектором-викладачем, а також поступово готує їх до умов вузівського навчання. І тільки як останній аргумент можна поставити суто зовнішній фактор – великий обсяг навчального історичного матеріалу, що не вкладається в тимчасові рамки звичайного уроку.

Але лекція в старшій школі не повинна бути традиційною. Як зазначають О. Пометун і Г. Фрейман, останнім часом поширюється досвід проведення лекцій із застосуванням інтерактивних методів [5, с. 244]. Такий підхід ураховує, що здатність людини інтенсивно сприймати усну мову (активно слухати) не перевищує 8–15 хвилин. Саме тому лекції доцільно розподіляти на декілька тематичних частин, змістових блоків, розрахованих на 10–15 хвилин, перериваючи їх іншими формами навчальної діяльності учнів.

Шкільні лекції поділяються на два види: оглядові, які, у свою чергу, бувають вступними і заключними, та тематичні. Перші, відкриваючи або завершуючи тематичний блок, містять мінімум фактологічної інформації, знайомлять старшокласників з вихідними теоретичними положеннями, що мають принципове значення для розуміння теми, осмислення головних історичних фактів (вступні оглядові лекції), або, навпаки, систематизують, узагальнюють конкретні питання теми, піднімають їх до рівня проблемного аналізу, зв'язки з сучасністю, актуальних суджень та оціночних висновків (заклучні оглядові лекції). Іноді зміст лекції дозволяє учням заповнювати таблицю, куди потрібно по ходу лекції внести нові історичні факти, поняття, імена [9, с. 176].

Мета тематичної лекції – сформулювати у школярів яскраве, образне, повне уявлення про головні історичні факти; конкретизувати, підтвердити прикладами теоретичні положення, введені на першому етапі вивчення теми; надати учням фактологічний банк даних, необхідних для самостійних висновків і узагальнень на завершальному етапі вивчення теми. На відміну від оглядових лекцій, у змісті тематичних лекцій факти превелюють над теорією.

За умов використання лекцій з інтерактивними методами, після викладення певного блоку інформації треба запланувати завдання, яке може допомогти учням закріпити та застосувати засвоєнні нові знання. З цією метою використовуються короткі дискусії, робота в малих групах чи парах, рольова гра тощо [6, с. 245]. Досвід показує, що саме такий варіант лекції є більш

ефективним з точки зору засвоєння інформації, формування вмінь і навичок та підвищення інтересу учнів до того, що викладається.

7.3. Лабораторне заняття як форма навчального заняття

Лабораторне заняття – форма навчального заняття, на якому зорганізується самостійне вивчення школярами нового матеріалу за підручником або документами [1, с. 296]. Лабораторні заняття – це заняття застосування знань і формування умінь та навичок. Найчастіше вони будуються на нових для учнів джерелах знань. Більшу частину уроку учні працюють самостійно з джерелами, документами, завданнями, підготовленими учителем. Учні застосовують свої вміння в нових ситуаціях. З уроком вивчення нового матеріалу і шкільною лекцією лабораторне заняття об'єднує спільність дидактичної задачі, а відрізняє в першому випадку – високий ступінь самостійності учнів в оволодінні новими знаннями і вміннями, а в другому – інші джерела навчальної інформації, а також діяльність учителя вже не як інформатора, а як організатора і консультанта.

Лабораторне заняття за підручником націлене на:

- формування яскравого, цілісного образу головних історичних фактів і знайомство з авторською інтерпретацією цих подій і явищ;
- творчу реконструкцію історичного факту, формулювання і аргументацію власних висновків і оцінок;
- розвиток і вдосконалення вмінь: аналізувати навчальний текст, розрізняючи об'єктивні історичні факти та їх суб'єктивне тлумачення; оцінювати надану інформацію на предмет достовірності; порівнювати історичні відомості та їх тлумачення, що містяться в різних навчальних посібниках, виявляти мотиви і причини їх розбіжностей; формулювати власні судження та аргументувати їх; терпимо, з розумінням ставитися до наявності інших точок зору на факти минулого.

Безумовно, за перерахованими вище уміннями соціального, світоглядного і поведінкового плану стоять більш «приземлені» навчальні вміння, без яких школярі не впораються із завданнями лабораторного заняття. У той же час саме на такому занятті, а не на звичайному уроці, у самостійній роботі з джерелом, що складає основний зміст заняття, відбувається становлення досвіду соціального спілкування і громадянської поведінки учнів.

Методичною умовою проведення лабораторного заняття за підручником буде одна з таких обставин.

Матеріали підручника (варіативних підручників) змістовно, глибоко,

доступно для учнів конкретного віку й оригінально розкривають тему заняття. Основний текст підручника чітко структурований, різноманітний, спонукає до використання ефективних способів роботи з ним.

Автор(и) підручника відображає одну або кілька точок зору на історичні факти, аналізує і аргументує їх, зіставляє різні підходи, запрошує до наукової дискусії з проблеми навчального заняття.

Історична тема розкривається в підручнику на прикладі низки однорідних фактів, при вивченні яких можна провести їх зіставлення, систематизацію та узагальнення, запропонувати школярам алгоритм (пам'ятку, стереотипний план) роботи, а в кінці організувати обговорення теоретичних висновків.

Структура лабораторного заняття за підручником:

1-й етап – організаційний. Учитель повідомляє тему заняття і мотивує її вибір і формулювання; висуває навчальні проблеми або робить це разом з класом; знайомить школярів з текстами, на основі яких організовано лабораторне заняття; визначає форми роботи учнів: фронтальна, групова, індивідуально-диференційована; роз'яснює інструкції та вимоги до оформлення та пред'явлення результатів лабораторної роботи.

2-й етап – самостійна робота учнів з підручниками згідно з інструкціями та організаційною настановою. Учитель – консультант і координатор роботи класу.

3-й етап – колективне обговорення результатів роботи в одному з варіантів: творчі звіти груп, виступи представників, фронтальна перевірконо-узагальнювальна бесіда.

4-й етап – підведення підсумків: резюме за виявленими підходами або формулювання загального підсумкового висновку; оцінювання роботи учнів на занятті.

Можливість варіювати пізнавальні завдання, диференціювати їх залежно від здібностей конкретних учнів, утворювати системи завдань за підручником історії надається вчителю на основі їх типології.

Першу групу становлять деякі види тестів (з вибором відповідей, альтернативними відповідями, хронологічної послідовності), які допомагають школярам усвідомити сенс навчальної інформації, а вчителів – перевірити, чи розуміють учні прочитане в підручнику. З цією ж метою школярам даються завдання: скласти словник теми або пропозиції з парами ключових слів і виразів; підготувати календар історичних подій; скласти синхроністичну таблицю; вирішити хронологічні завдання; за відповідною картою простежити розвиток досліджуваних подій або нанести їх на контурну карту; підготувати

простий (розгорнутий) інформативний план тексту; розгадати тематичний кросворд; знайти помилки в тексті-«плутанці» [1, с. 297].

Друга група завдань спрямована на подібну реконструкцію історичних фактів і пропонується до описово-розповідних текстів підручника. До них можна віднести: картинні плани, ілюстрації сюжетів параграфа (-ів) малюнками, коміксами, піктограмами; словесні портрети історичних діячів; виклад подій від імені їх учасників, свідків у монологах, суперечках, бесідах тощо з відображенням різних точок зору на характер цих подій; стилізації історичної інформації під виглядом «листів», «щоденників» «відозв» і т. ін.

Третя група – це завдання на аналіз навчального тексту та інших джерел інформації за підручником. На пояснювальному або проблемному текстах складаються смислові, тезові і стереотипні плани; порівняльно-узагальнювальні і конкретизуючі таблиці; індуктивні й дедуктивні логічні схеми або, навпаки, готуються розгорнуті аналітичні коментарі матеріалів, представлених умовно-графічним способом. Спеціальні завдання спонукають школярів визначити, як автори підручників ставляться до викладених ними подій, кому з героїв історичної драми симпатизують і чому, у чому оригінальність авторського підходу.

Четверта група – завдання на формулювання і аргументацію особистих оцінних суджень. Як правило, вони завершують перелік пізнавальних завдань, що пропонуються до підручника [1, с. 297–298].

Лабораторні заняття з документами, а не просто елементи самостійної роботи з адаптованими фрагментами джерел на комбінованих уроках, описані у методичній літературі радянських років, стали можливі завдяки широкому і різноманітному випуску хрестоматій, пакетів-комплектів документів, роздавальних матеріалів і робочих зошитів з історії. Але особливу роль у цьому все-таки відіграє статус документа в шкільних підручниках, який істотно змінився. У деяких підручниках історії нового покоління документальний текст вперше урівняний з основним за обсягом і навчальною функцією: він служить джерелом нових знань про минуле і засобом організації самостійного учнівського дослідження, предметом критичного аналізу і засобом розвитку критичного мислення. Автори багатьох підручників стали дбайливіше ставитися до документів, пропонуючи їх школярам в мінімально адаптованому вигляді. Шкільний фонд першоджерел поповнився новими за змістом документами [1, с. 299].

Раніше школярам пропонувалися звичайно тільки тексти документів, які не суперечать історичній версії авторів підручника, таким чином, вони були

лише ілюстраторами і конкретизаторами основного тексту. Нині допускається неповний збіг авторських смислів навчального тексту та документів, що створює на заняттях ситуацію діалогу автора з читачем і читача з часом.

Змінене місце документів у шкільному навчанні історії дозволяє організовувати ефективні лабораторні заняття, основними цілями яких будуть:

- поглиблення і конкретизація думок про найважливіші історичні події, явища і процеси, з одного боку, і розширення уявлень про історичні документи – з іншого;

- розвиток аналітичних умінь роботи з документальним текстом: виділяти основні положення, розрізняти факт і його інтерпретацію, зіставляти відомості з різних джерел, знаходити і пояснювати причини різних авторських підходів;

- формування на цій основі об'єктивного, всебічного критичного ставлення до фактів і джерел історичної інформації, формування власної аргументованої думки з цього приводу;

- розвиток і зміцнення пізнавального інтересу до історії і до самостійних способів її вивчення.

Структура лабораторного заняття за документами в загальних рисах аналогічна лабораторному заняттю за підручником. Для зручності в методиці навчання історії документи розрізняють за змістом і призначенням. Якщо при розробці питань і завдань до документів буде враховуватися видова своєрідність останніх, то лабораторна робота школярів не замкнеться на вивуджуванні інформації з джерела, а стане прообразом серйозного наукового дослідження, наближенням до творчої праці історика.

Висновки

Під формою навчання історії слід розуміти зовнішній вияв узгодженої діяльності учителя та учнів, яка здійснюється в певному режимі, послідовності із застосуванням відповідних видів і способів і спрямована на досягнення цілей і завдань шкільної історичної освіти. Тому форми навчання історії можна розподілити на форми організації навчальних занять (урок, лекція, семінар, екскурсія тощо) та форми навчальної діяльності учнів на уроці (фронтальна, групова, індивідуальна).

За підставою дидактичної мети уроки можна класифікувати на:

- уроки засвоєння нового навчального матеріалу;
- уроки формування і вдосконалення умінь та навичок;
- уроки закріплення та застосування знань, умінь та навичок;
- уроки узагальнення та систематизації знань;

- уроки контролю і корекції знань, вмінь та навичок;
- комбіновані уроки.

Головним у навчальному процесі стає переорієнтація з пасивних форм навчання на активну творчу працю із застосуванням активних й інтерактивних методів навчання.

Навчання історії може здійснюватися за допомогою різних форм навчання: урок, лекція, лабораторне заняття, семінар, практичне заняття тощо. Відбір оптимальних форм для різних рівнів навчання (стандарту, академічного, профільного) учитель повинен здійснювати у відповідності до мети, завдань навчальної роботи, змісту матеріалу, підготовленості учнів тощо.

В методичній літературі існує багатоманіття варіантів класифікації основної форми навчання в масовій школі – уроку. Ми розглянули підхід до класифікації уроків, запропонований О. Пометун і Г. Фрейманом [5, с. 213]. В його основу закладено такі вихідні моменти: тип уроку визначається його основною дидактичною метою; форма уроку визначається способами його організації, методами проведення.

Інші форми, методи і засоби навчання історії (семінарське заняття, практичне заняття, навчання за блочною системою, організація роботи в групах тощо) описані нами у монографії «Иновационные подходы к развитию образования и воспитания» [3, с135-146, 153-154].

Литература

Глава 1:

1. Акція студентського протесту в жовтні 1990 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://stud.bratstvo.io.ua/s97541/akciya_studentskogo_protestu_v_jovtni_1990_r
2. Білик Данило. «Українці захищають європейські цінності рішучіше за більшість суспільств Європи» // Українська правда. – 2014. – 26 серпня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.pravda.com.ua/inozmi/deutsche-welle/2014/08/26/7035790/?attempt=1>
3. Бойко С. М. Становлення і розвиток національної самосвідомості українського народу: ціннісний вимір. – Автореф. дис. ... канд. філос. наук. – К.: КНУ, 2005. – 22 с.
4. Воропаєва Т. Базові цінності громадян України в умовах глобальних викликів // Людина і соціум в умовах глобальної кризи: погляд крізь призму суспільствознавства та богослов'я. – К.: Національна Академія управління, 2010. – 400 с. – С. 171 – 173.
5. Воропаєва Т. Етнопсихологічні дослідження Центру українознавства КНУ імені Тараса Шевченка / Український соціум: Матеріали засідан. «Круглого столу» від 28 грудня 2005 р. / За заг. ред. Крисаченка В. С. – К.: Знання України, 2005. – С. 77 – 81.
6. Воропаєва Т. С. Специфіка уявлень громадян України про сучасну українську національну ідею: ціннісний вимір (1993 – 2015 рр.) // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: філософія, культурологія, соціологія, 2015. – Вип. 10. – С. 14 – 27.
7. Воропаєва Т. Становлення і розвиток цивілізаційної ідентичності громадян України // Сучасне українство: цивілізаційні виклики та відповіді. Колективна монографія / Загальна редакція Обушного М. І. – Київ: Вид-во «Україна», 2015. – С. 63 – 85.
8. Воропаєва Т. С. Сучасна українська ідея: результати Всеукраїнського опитування // Українське народознавство: стан і перспективи розвитку на зламі віків. Матеріали наукової конференції. – К.: ІМФЕ, 2004. – С. 63 – 72.
9. Воропаєва Т. С. Трансформація уявлень громадян України про національну ідею // Ідеологія в сучасному світі, наук.-практична конф. (2011; Київ). Науково-практична конференція «Ідеологія в сучасному світі», 19 – 20 жовт. 2011 р. : [матеріали доповідей і виступів]. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. – 223 с. – С. 165 – 166.
10. Воропаева Т. С. Трансформация ценностных ориентаций граждан

Украины (1991 – 2014 гг.) // Социально-гуманитарные науки: проблемы и пути решения в условиях современного общества. Коллективная монография. – Кн. 3. – Ставрополь: Логос, 2014. – С. 52 – 69.

11. Воропаєва Т., Піскун В. Сучасна українська національна ідея: теоретико-емпіричне дослідження / Т. Воропаєва, В. Піскун // Українознавство. Календар-щорічник – 2004. – К.: Українська видавнича спілка, 2004. – С. 127 – 134.

12. Воропаєва Т., Садовська О., Іванченко С. Українська діаспора та громадяни України: етнопсихологічні особливості // Україна і світ: етнічні, науково-інтелектуальні та освітні виміри. – К., 2004. – С. 144 – 153.

13. Гарань О. В. Убити дракона: з історії Руху та нових партій України. – Київ: Либідь, 1993. – С. 172.

14. Гідність, розвиток, свобода // Україна молода. – 12 липня. – 2001 р.

15. Голос України. – 7 липня. – 2001 р.

16. Живий ланцюг. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%96%D0%B8%D0%B2%D0%B8%D0%B9%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D1%86%D1%8E%D0%B3>

17. Западная демократия и европейские ценности в российской предвыборной риторике 2011 – 2012 годов. – Материалы XV Международной конференции «Россия и Запад: диалог культур». – Мальта, 22-25 апреля 2012 года.

18. Каганов Ю. Опозиційний виклик: Україна і Центрально-Східна Європа 1980-х – 1991 рр. – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – С. 189.

19. Кулік В. Молода Україна: сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива: дослідження / В. Кулік, Т. Голобуцька, О. Голобуцький. – К. : Центр дослідження проблем громадянського суспільства, 2000. – 457 с.

20. Магун В., Руднев М. Жизненные ценности населения: сравнение Украины с другими европейскими странами // Украинское общество в европейском пространстве. – Киев, ИС НАНУ, 2007.

21. Пахльовська О. Україна і Європа у 2001-му: десятиліття втрачених можливостей // Національна ідея – відповідь на виклик часу. – К., 2001. – С. 148.

22. Педрик Кені. Карнавал революції: Центральна Європа 1989 року. – Київ: Критика, 2006. – С. 188.

23. Помаранчева революція. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%80%D0>

%B0%D0%BD%D1%87%D0%B5%D0%B2%D0%B0 %D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%86%D1%96%D1%8F

24. Революція на граніті. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%86%D1%96%D1%8F%D0%BD%D0%B0%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%96%D1%82%D1%96>

25. Рубинский Ю. И. Европейские ценности // Вестник Европы. – 2009. – № 26-27.

26. Україна без Кучми. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D0%9A%D1%83%D1%87%D0%BC%D0%B8>

27. Хартия Европейского Союза об основных правах: Комментарий / Под ред. д.ю.н., проф. С. Кашкина. – М.: Юриспруденция, 2001.

28. Цюпин Богдан. Європейські цінності: реальність чи міф? – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25131805.html>

29. Эмерсон М. Экзистенциальная дилемма Европы // Вестник Европы. – 2005. – № 15.

30. Die Grundwerte der Europäischen Union // Artikel 2 EU-Vertrag (Werte der Union). – EUR-Lex. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eur-lex.europa.eu/de/editorial/abc_c02_r1.htm

31. Schwartz S. H. Universals in the structure and content of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries / In M. P. Zanna // Advances in Experimental Social Psychology. – Orlando, FL: Academic. – 1992. – Vol. 25. – P. 3 – 65.

32. Schwartz S. H., Bilsky W. Toward a Theory of the Universal Content and Structure of Values: Extensions and Cross-Cultural Replications // Journal of Personality and Social Psychology. – 1990. – Vol. 58. – P. 878 – 891.

Глава 2:

1. Филистова Н. Ю. Структура и семантика детективного нарратива: автореф. дисс. ... к. филол. н. – Тюмень, 2007. – 30 с.

2. Разин В. М. В лабиринтах детектива. – [Электронный ресурс]: <http://www.pseudology.org/chtivo/Detectiv/index.htm>

3. Кириленко Н. Н. Классическая комедия и классический детектив (к вопросу о генезисе жанра) [Электронный ресурс] <http://cyberleninka.ru/article/n/klassicheskaya-komediya-i-klassicheskiy-detektiv-k->

voprosu-o-genezise-zhanra <http://cyberleninka.ru/article/n/klassicheskaya-komediya-i-klassicheskiy-detektiv-k-voprosu-o-genezise-zhanra>

4. Чемодурова З. М. Игра в постмодернистском детективе // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2014. № 8 (38): в 2-х ч. Ч. II. – С. 184-188

5. Вольский Н. Н. Загадочная логика. Детектив как модель диалектического мышления [Электронный ресурс] // Легкое чтение. Работы по теории и истории детективного жанра. Новосибирск, 2006. С. 5-126. URL: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-373997.html>

6. Иронический детектив как разновидность жанра [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mixei.ru/archive/index.php/t-55218.html>

7. Демьяненко Ю. Иронический детектив в контексте современной литературы. 2010. Режим доступа: <http://www.proza.ru/2010/06/15/1485>

8. Суслова, Н.В. Двое на качелях, или Устойчивое равновесие / Н.В. Суслова // Гендер и проблемы коммуникативного поведения: сб. материалов «Третьей международной научной конференции 1-2 ноября 2007 года» / редкол.: А.А. Гугнин, М.Д. Петрова [и др.]. – Полоцк: ПГУ, 2007. – С. 411-414.

9. Леонов В.А. Иронический детектив как особое дискурсивное пространство // Magister Dixit: Евразийский лингвистический институт, Иркутск. – Вып. № 4. – 2013. – С.222-230.

10. Санжарова И. Э. Интертекстуальность как параметр детективного дискурса // Вестник Московского государственного лингвистического университета, 2009, № 559. – С.152-158.

11. Фрай Н. Анатомия критики // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв. Трактаты, статьи, эссе / Сост., общ. ред. Г. К. Косикова. – М.: Изд-во Московского университета, 1987. – С. 232—263.

12. Мельников С. С. Социология юмора: к критике трех фундаментальных теорий смешного // Вестник экономики, права и социологии. – 2015. – Вып.1. – С. 213-217.

13. Мельников С. С. Социология юмора: к критике трех фундаментальных теорий смешного // Вестник экономики, права и социологии. – 2015. – Вып.1. – С. 213-217.

14. Кавелти Дж. Изучение литературных формул // Новое литературное обозрение. – 1996. – № 22. – С.33-64.

15. Cawelti J. Adventure, Mistery, and Romance: Formula Stories as Art and Popular Culture. – Chicago: Univ. of Chicago, 1977. – 344 p.

16. Киреева Н. В. Трансформация жанровых конвенций автобиографии и

детектива в прозе американского постмодернизма: автореф. дисс. ... д. филол. н. – М., 2011. – 42 с.

17. Снигирева Т.А. Исторический роман: версия Б. Акунина / Т.А. Снигирева, А.В. Подчиненов // Пушкинские чтения-2013: художественные стратегии классической и новой литературы: жанр, автор, текст: материалы XVIII Междунар. науч. конф. / под общ. ред. В.Н. Скворцова. – СПб. : Ленинградский гос. ун-т им. А.С. Пушкина. – 2013. – С. 48-55; То же [Электронный ресурс]. – URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/istoricheskiy-roman-versiya-b-akunina>

18. Казачкова А. В. Женский иронический детектив в творчестве Бориса Акунина (жанровый аспект) / А. В. Казачкова // Пушкинские чтения-2011. «Живые» традиции в литературе: жанр, автор, герой, текст: материалы XVI междунар. науч. конф. / под общ. ред. В. Н. Скворцова; отв. ред. Т. В. Мальцева. – СПб. : ЛГУ им. А.С. Пушкина, 2011. – С. 118-122.

19. Манн Т. Искусство романа // Собр. соч.: В 10-и т. – Т. 10. – М.: Худ. лит., 1961. – С. 272-278.

20. Эко У. Роль читателя. Исследования по семиотике текста. – М.: Изд-во РГГУ, 2005. – 501 с.

21. Филистова Н. Ю. Структурная организация детективного нарратива (на материале английских и русских рассказов) // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2014. – Т. 20. – С. 3986–3990. – URL: <http://e-koncept.ru/2014/55062.htm>

22. Эко У. Имя розы. – М.: Кн. палата, 1989. – 496 с.

23. Акунин Б. Пелагия и черный монах [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://loveread.e/read_book.php?id=2535&p=2

24. Акусин М. Чем сердце успокоится. Заметки о серьезной и массовой литературе в России на рубеже веков // Вопросы литературы. – 2009. – № 3. – С. 5–45.

25. Акунин Б. Пелагия и красный петух [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://loveread.ec/read_book.php?id=2536&p=37

26. Афанасьев А.И., Василенко И.Л. Роль любителей в науке // Materials of the X International scientific and practical conference, «Scientific horizons», - 2014. – Volume 5: Philological sciences. Philosophy. Music and life. – Sheffield: Science and education LTD, 2014. – С.72-75;

27. Афанасьев А.И. Норми науковості і професіоналізм у гуманітарних науках // Наукове пізнання: методологія та технологія. –2014.–№ 1(32). – С. 22-26.

28. Андерсон К. Длинный хвост. Эффективная модель бизнеса в интернете / Крис Андерсон; пер.с англ.И.Аникеева. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2012. – 304 с.

29. Зализняк А. А. Из заметок о любительской лингвистике. — М.: Русский Мирь, 2010. — 240 с.

30. История и антиистория. Критика «новой хронологии» академика А. Т. Фоменко. Анализ ответа А. Т. Фоменко. — М.: Языки славянской культуры, 2001. — 576с.

31. Афанасьев А. И. Гуманитарное знание и гуманитарные науки. – Одесса: Бахва, 2013. – 288 с.

32. Хартия трансдисциплинарности // Киященко, Л.П., Моисеев В.И. Философия трансдисциплинарности. – М.: ИФРАН, 2009. – 205 с.

Глава 3:

1. Ильенков Э.В. О положении с философией. [Письмо в ЦК партии]. <http://caute.ru/ilyenkov/texts/epis/ckp.html>.

2. Ильенков Э.В. Что же такое личность? // С чего начинается личность. Москва. Политиздат, 1979. с.183-237.

3. Ильенков Э.В. Проблема единства бытия и мышления в античной философии. <http://caute.ru/ilyenkov/texts/idembc.html>

4. Ильенков Э.В. Ленинская диалектика и метафизика позитивизма. М.: Политиздат, 1980.

5. Котов Ж.В. К вопросу о хитрости мирового разума. <https://www.google.com.ua/webhp?sourceid>

6. Панарин Ф.С. «Постмодернизм и глобализация: проект освобождения собственников от социальных и национальных обязательств». (Вопросы философии № 6, 2003, с.16-36).

7. Симонов Константин. Вступая в Год Дракона. Комментарии директора Фонда национальной энергетической безопасности. <http://actualcomment.ru/theme/2155/> .

Глава 4:

1. Гнатюк О. Від упорядника збірки//Калинець І. Пробуджена муза.- Варшава, 1991.- с. 7.

2. Вінграновський Микола. ВИБРАНІ ТВОРИ / Упор. М.Лазарук. Серія «Шістдесятники». 2013.

3. Дроздовський Д. «Код майбутнього» К.:Всесвіт, 2006.

4. Калинець, І. Зібрання творів: У 2 т. — К. : Факт, 2004. — Т. 1 :

Пробуджена муза.

5. Костенко Ліна / Вибране., Видавництво художньої літератури „Дніпро”, Київ, 1989. Тихолоз Б. Поети- шістдесятники.- К.:Арте́к, 2001. – с. 2.

Глава 5:

1. Антонович В. Чари на Україні / В. Антонович ; пер. В. Гнатюк. – Львів, Друкарня Наукового товариства імені Т. Шевченка, 1905. – 78 с.

2. Білецький П. Українське мистецтво другої половини XVII – XVIII століть / П. Білецький. – К. : Мистецтво, 1981. – 159 с. – (Нариси з історії укр. мистецтва).

3. Великомученик Пантелеимон целитель. Житие [Электронный ресурс] // Православный церковный календарь. – Режим доступа: <http://azbyka.ru/days/sv-ranteleimon-celitel>

4. Верещагіна Н. Святителі Київської русі Пантелеймон і Онуфрій [Електронний ресурс] / Н. Верещагіна. – Людина і світ. – 1996. – №1-2. – С. 30-32 – Режим доступу:

http://risu.org.ua/ua/library/periodicals/lis/lis_1996/lis_96_01_02/37579/

5. Воропай О. Звичаї нашого народу: етнографічний нарис в 2-хх тт.: Т.1 / О. Воропай. – Мюнхен, Українське видавництво, 1958. – 309 с.

6. Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: Опыт церковно-исторического исследования. В 2-х тт. / С. Голубев. – К.: Типографія Г.Т. Корчак-Новицкаго, 1898. – Т. 1. – 559 с.

7. Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6 т. [Електронний ресурс] / М. Грушевський. – К.: Либідь, 1994. –Т.3. – С. 76-102. – («Літературні пам’ятки України»). – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/hrushukr/hrush305.htm>

8. Грушевський М. Історія України-Руси [Електронний ресурс] / М. Грушевський. – Том IX. – Розділ III. – Стор. 10. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur90310.htm>

9. Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці / М. Грушевський. – К.: Друк. «С. В. Кульженко» в Києві, 1912. –248 с.

10. Духовні святині Чернігівщини: Календар Черніг. Земляцтва [Електронний ресурс] – 2002 р. – К.,2001. – Режим доступу: http://www.gorod.cn.ua/print/city_897.html

11. Жолтовський П. Український живопис XVII – XVIII ст. / П. Жолтовський. – К.: Наукова думка, 1978. – 327 с.

12. Максимов С.В. Нечистая, неведомая и кресная сила / С. Максимов. – СПб.: Полисет, 1994 – 448 с.

13. Мученики Флор и Лавр Иллирийские. Жития [Электронный ресурс] // Православный церковный календарь. – Режим доступа: <http://azbyka.ru/days/saint/4820/5031/group>

14. Нікітенко Н.М., Корнієнко В.В. Анна Ярославна та її автографи на стіні Софії Київської / Н.М.Нікітенко, В.В. Корнієнко // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. — К.: Глухів, 2010. — Вип. 3. — С. 93-98.

15. Патерик Києво-Печерський [Електронний ресурс] / [Упор., адапт. українською мовою, склала додатки і примітки І.Жиленко. Відп. редактор В.Колпакова] / [2-е вид]. — К., 2001. — 348 с. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/paterikon/paterikon.htm>

16. Православные иконы / сост.В.Н. Сингаевский. — М.: АСТ; СПб.: Полигон, 2006. — 319 с., ил.

17. Православные иконы / Авт-сост. А.А. Евстигнеев. — М.: ОЛМА Медиа Групп, 2013. — 448 с.

18. Семчишин М. Тисяча років української культури (Історичний огляд культурного процесу) / М. Семчишин. — Нью Йорк, 1985. — 550 с.

19. Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Збірка статей на пошану д. іст. наук, проф. Н. М. Нікітенко / Від. ред. д. іст. наук, проф., чл. кор. НАН України П. С. Сохань; упоряд. Д. Гордієнко, В. Корнієнко. — К., 2011. — 352 с.

20. Тарасов О. Ю. Икона и благочестие: Очерки иконного дела в императорской России / О. Тарасов. — М.: Прогресс, Традиция, 1995. — 496 с.

21. Туптало Д. «Руно орошенное» / Д. Туптало // Сіверянський літопис. — 2009. — № 1. — С. 30 – 50.

22. Успенский Ф. И. История Византийской империи. Том 1 [Электронный ресурс] / Ф. Успенский // Азбука веры. — Режим доступа: http://azbyka.ru/otechnik/Istoriya_Tserkvi/istoriya-vizantijskoj-imperii-tom1-uspenskij/3_6

23. Южин В. Как избавиться от порчи и сглаза. Приметы, обереги, заговоры, обряды, молитвы [Электронный ресурс] / В. Южин. — Режим доступа: <http://www.e-reading.club/book.php?book=1002522>

Глава 6:

1. Аверинцев С. С. Софія – логос. [Словник] / С. С. Аверинцев. — К.: «Дух і літера», 1999. — 464с.

2. Анциферов Н. П. «Непостижимый город». / Н. П. Анциферов. — Л.: «Лениздат», 1991, - 335с.

3. Арган Дж. К. История итальянского искусства. В 2-х томах. Т.1. / Дж. К. Арган. — М.: «Радуга», 1990. — 318 с.

4. Барабанов А. Человек и архитектура: Семантика отношений [Электронный ресурс] / А. Барабанов. – Режим доступа: <http://gnozis.info/?q=node/3748>
5. Берг Л. С. Номогенез. / Л. С. Берг. – Л., 1922.
6. Брунов Н. И. Храм Василия Блаженного в Москве. Покровский собор. / Н. И Брунов. – М.: «Искусство», - 256с.
7. Бычков В. В. 2000 лет христианской культуры sub specie aesthetica. В 2-х томах. Т.1. Раннее христианство. Византия. / В. В. Бычков. – М. – СПб.: «Университетская книга», 1999. – 575 с.
8. Гачев Г. Д. Национальные образы мира. Космо – Психо – Логос. / Г. Д. Гачев. – М.: «Прогресс» - «Культура», 1995. – 480 с.
9. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. / Л. Н. Гумилев. – М.: «Танаис Ди-Дик», 1994. – 554 с.
10. Гутнов А. Э. Мир архитектуры: Язык архитектуры./ А. Э. Гутнов. – М.: «Молодая гвардия», 1985. – 351 с., ил.
11. Колесов В. В. Мир человека в слове Древней Руси. / В. В. Колесов. – Л., 1986. – 312 с.
12. Курбан А. В. Географический ландшафт в структуре мифа и языка. / /Ландшафтогенез – 2000: філософія і географія. Проблеми постнекласичних методологій. Тези доповідей міжнародної науково-методичної конференції./ А. В. Курбан, С. А. Курбан. – К., 1996.
13. Мифы народов мира. В 2-х томах. / – М.: «Советская энциклопедия». Т.1., 1980. – 672 с.
14. Мифы народов мира. В 2-х томах. / – М.: «Советская энциклопедия». Т.2., 1982. – 720 с.
15. Подорога В. А. Метафизика ландшафта: коммуникативные стратегии в философской культуре XIX –XX в.в. / В. А. Подорога. – М.: «Наука», 1993. – 317 с.
16. Потебня А. А. Собрание трудов: Символ и миф в народной культуре. / А. А. Потебня. – М.: «Лабиринт», 2000. – 479 с.
17. Тонев Л. Композиция современного города. / Л. Тонев. – София, 1973. – 296 с.
18. Топоров В. Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ. (Исследования в области мифопоэтического): Избранное. / В. Н. Топоров. – М.: «Прогресс» - «Культура», 1995. – 624 с.
19. Фрейденберг О. М. Миф и литература древности. / О. М. Фрейденберг. – М.: «Наука», 1978. – 605с.

20. Фрейденберг О. М. Поэтика сюжета и жанра. / О. М. Фрейденберг. – М.: «Лабиринт», 1997. – 448 с.

21. Фремpton К. Современная архитектура: Критический взгляд на историю развития. / К. Фремpton. – М.: «Стройиздат», 1990. – 534с.

22. Элиаде М. Миф о вечном возвращении. Архетипы и повторяемость. / М. Элиаде. – СПб.: «Алетейя», 1998. – 250 с.

Глава 7:

1. Вяземский Е. Е. Теория и методика преподавания истории : учеб. для студ. высш. учеб. заведений / Е. Е. Вяземский, О. Ю. Стрелова. – М. : ВЛАДОС, 2003. – 384 с.

2. Идрисов А. Е. Нетрадиционные формы уроков в процессе изучения истории / Александр Есмухамбетович Идрисов // Фестиваль педагогических идей «Открытый урок» : Электронная газета «1 сентября» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://festival.1september.ru/articles/104757/>, свободный. – Название с экрана.

3. Инновационные подходы к развитию образования и воспитания. В 2 книгах. К.2.; монография / [авт.кол.: Олексин Ю.П., Логвиненко В.Г., Капустина Д.М. и др.]. – Одесса: Куприенко С.В., 2015 – 155 с.: ил., табл.).

4. Макарьев И. И. Если ваш ребенок – левша / И. И. Макарьев. – СПб. : Лань МИК, 1995. – 121 с.

5. Мурачковский Н. И. Типы неуспевающих школьников / Н. И. Мурачковский // Психологические проблемы неуспеваемости школьников / под ред. Н. А. Менчинской. – М. : Педагогика, 1971. –С. 137-156.

6. Пометун О. І. Методика навчання історії в школі / О. І. Пометун, Г. О. Фрейман. – К. : Генеза, 2005. – 328 с.

7. Пометун О. І. Нові підходи до відбору та структурування змісту сучасної історичної освіти / Олена Іванівна Пометун, Григорій Ошерович Фрейман // Історія в школах України. – 2000. – № 1. – С. 2–7.

8. Приходько А. С. Форми навчання історії у вітчизняній школі ХХ століття : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / А. С. Приходько. – К. : [Б.в.], 2006. – 22 с.

9. Селевко Г. К. Современные образовательные технологии : учеб. пособ. / Г. К. Селевко. - М. : Народное образование, 1998. – 256 с.

10. Студеникин М. Т. Методика преподавания истории в школе : учеб. для студ. высших учеб. завед. / М. Т. Студеникин. – М. : Владос, 2000. – 240 с.

МОНОГРАФИЯ

**ПЕРСПЕКТИВНЫЕ ТРЕНДЫ РАЗВИТИЯ НАУКИ:
ФИЛОСОФИЯ, ЛИТЕРАТУРА И ЛИНГВИСТИКА,
КУЛЬТУРА И ИСКУССТВО, АРХИТЕКТУРА И
СТРОИТЕЛЬСТВО,
ИСТОРИЯ**

Авторы:

Афанасьев А.И. (2.), Богомолец О.В. (5.), Олексин Ю.П. (7.),
Мартышова Л.С. (6.), Воропаева Т.С. (1.), Векуа О.В. (4.),
Василенко И.Л. (2.), Котов Ж.В. (3.)

Научные достижения Авторы монографии были также рассмотрены и
рекомендованы для издания на международном научном Симпозиуме
«ПЕРСПЕКТИВНЫЕ ТРЕНДЫ РАЗВИТИЯ НАУКИ»
(20-27 сентября 2016 г.) на сайте www.sworld.education

Монография включена в РИНЦ SCIENCE INDEX

Формат 60x84/16. Усл печ.лист. 7,9
Тираж 500 экз. Зак. №С16-2.
Подписано в печать: 14.10.2016

Издано:
КУПРИЕНКО СЕРГЕЙ ВАСИЛЬЕВИЧ
А/Я 38, Одесса, 65001
e-mail: orgcom@sworld.education
www.sworld.education

Свидетельство субъекта издательского дела ДК-4298
*Издатель не несет ответственности за достоверность
информации и научные результаты, представленные в монографии*

Отпечатано с готового оригинал-макета ФЛП Москвин А.А./ Цифровой типографии “Сору-Арт”
г. Запорожье, пр. Ленина 109